

Олександр ЛАГОШНЯ

ГІСТЬ ІЗ КАНАДИ

(оповідання)

“Лисаний Камінь”

Косів
2025

УДК 821.161.2
ББК 84.4(Укр5-6)
Л 14

Лагошняк Олександр

Л 14 **Гість із Канади.** Оповідання/Лагошняк – Косів: Писаний Камінь, 2025 – К-сть с.

Українці із західних теренів, яких в той час у Європі називали русинами, рутенами, русами, на початку минулого століття за силою національного руху не поступалися іншим східноєвропейським народам (полякам, фінам, чехам, балтійцям, балканським етносам). Бажаючи применшити значення українського чинника, сусідні нації з початком Першої світової війни розв'язали кампанію дискредитації проти них. Співзвучне поняття «русскіє», як від 18 ст. почали називати себе московити, ставало додатковим чинником серед звинувачень у співчутті ворогові – російській імперії.

Це співпадало з позицією Австрійського уряду, який шукав винуватців власних невдач початку військової кампанії. Так виник табір полонених Талергоф, до якого запроторювали українців. Переважно туди потрапляли представники свідомої частини: активні особистості, священники, студенти, голови громад. Умови перебування в таборі були важкими, додалася епідемія тифу, люди масово хворіли, вмирали.

Українська церква(УГКЦ) встала на захист своєї пастви і докладала чималих зусиль, аби облегшити страждання. Врешті під тиском світової громадськості табір закрили, а людей звільнили.

Приклад Талергофа красномовно засвідчив, що почуватися безпечно можна лише в Незалежній державі.

ББК 84.4 (УКР5-6)

© О. Лагошняк, 2025

© Видавництво

«Писаний Камінь», 2025

Ночі Талергофа

1

Влітку 1914 року ніщо не віщувало біди. В Сербії хіба що стався теракт: якийсь терорист вбив принца Австро-Угорської імперії та його дружину. Ця новина пройшла повз увагу багатьох людей, адже хіба мало вчиняється злочинів?! А до маленьких сіл і взагалі такі події докотилися із запізненням, до якихось – і зовсім не дістались. Та невдовзі після того теракту в Європі розгорілася справжня війна, яка зачепила десятки країн. Згодом її почали називати Першою світовою.

Район в Галичині між річками Стрипа, Коропець і Золота Липа був одразу визначений як лінія фронту між російськими і австрійськими військами – там відбувалися найгарячіші бойові дії. Австрійська адміністрація заходила на наполегливо пропонувати місцевим мешканцям евакуацію у більш безпечні, задалегідь підготовлені місця, що знаходились за дві сотні кілометрів – неподалік міста Дрогобич, ближче до угорського кордону. Невдовзі валки возів з мирним населенням заповнили дороги у напрямку західних теренів Львівщини.

Серед таких українських сімей була і родина Василя з дружиною Мартою та їхнім восьмирічним сином Ільком. Василь з дитинства мав каліцтво – був горбатим. Та це не завадило йому створити з Мартою щасливу і дружну сім'ю, в якій первісток Ілько народився через два роки після весілля. Зросту Василь був середнього – міцний, жилавий чоловік з відкритим поглядом. Він, як і усі чоловіки його роду, з дитинства був закоханий у коней. На них і трималося їхнє господарство. Власне коні, яких він любив і які завжди були на обійсті, й зробили хлопцю горба, переїхавши колись і зламавши декілька кісток. Можливо, той випадок і його фі-

зична вада ще більше спонукали Василя до старань. Родина жила з поля, прибуток отримували від власного наділу, а Василь був справжнім господарем. У щасливому шлюбі він жив у своїй затишній хатинці на березі озера. Таких хаток багато було розкидано в долині річки Коропець.

Війна розгоралася стрімкими темпами. Чоловіків почали забирати до війська. Порушення спокою і необхідність переселення викликали величезне занепокоєння у людей. Та буває, що попри страх і небезпеку люди якийсь час вагаються, не можуть вирішити – чи варто покидати свою оселю, сподіваючись, що погане їх не торкнеться, омине стороною. Не поспішав виїжджати з насиджених місць і Василь, тим більше, що за станом здоров'я він не підпадав під мобілізацію. Та коли австрійські війська почали стрімко відступати під тиском російських, коли відгомін артилерійських вибухів вже було чутно в сусідніх селах, а фронт насувався все ближче і ближче, то він, як і більшість людей, згодився покинути рідну домівку. Тож, дав коням можливість відпочити день-два, підготував мажу¹, змастив колеса. Разом з Мартою та Льком вони склали потрібні речі, яких виявилась повна гарба, – і вирушили степовими дорогами на захід.

Коли їхня сім'я прибула до Дрогобицького повіту, все там здавалося чужим і непристосованим до життя. Василеві вказали на напівзруйновану хатинку на краю села, мовляв, облаштовуйся, тут ти тепер будеш жити. Будівля мала жалюгідний вигляд, бо вочевидь, давно вже не бачила господаря. Один з її кутів добряче просів, про що свідчила чітко окреслена розколина завтовшки з долоню. Вона пролягла до самого верху, торкнувшись одного з вікон. Раму від того перекосило настільки, що через утворену між нею і стіною шпарину можна було запросто роздивитись пів кімнати. Втім, й без того було зрозуміло, що стан внутрішніх примі-

¹ Мажа – різновид воза

щень далеко не найкращий.

Староста або ж вїт місцевої громади – поляк, побачивши невдоволений вираз на обличчі Василя, голосно спитав по-польськи:

– Цо, не пасує?!

Цей гучний окрик мав означати, що хату він вважає ще доволі пристойним з можливих варіантів, тож її слід сприймати як подарунок. Василь знизав плечима:

– Та ж над хатою даху майже нема, город мізерний, криниця відсутня. Хіба в таких умовах можна жити? Може є ще якась?..

Але староста навіть слухати не хотів.

– Цо вольно воєводзе, то не тобе, смродзе! – кинув він польську приповідку. А побачивши реакцію Василя, який враз скипів після тих слів, – пригрозив, що інше місце мешкання може бути лише за колючим дротом.

Таку погрозу у той час вартувало сприймати дуже серйозно. Бо будь-якій людині, яка хоч трохи орієнтувалась в тодішній політичній ситуації, було відомо, що поляки в складі Австро-Угорської імперії свого часу хитрістю та інтригами вибороли право постійно мати за керівника Галичини виключно когось свого. Звісно, що такий керуючий провінцією підбирав собі заступників в різні установи, у тому числі в поліцію, освіту і місцеві органи влади, – теж серед поляків. Зрештою, вони за кілька десятиліть перебрали на себе усі ключові посади в Галичині. Єдиним чинником, що не давав полякам відчувати повноту влади, було українське суспільство, яке вперто не хотіло асимілюватись. І скільки б поляки не стверджували, що української нації взагалі не існує, бо то є лише неосвічена частина польського суспільства, як би не нав'язували думку, що українська мова є всього-на-всього сільською говіркою, скільки б відданих посполитих вони не переселяли з північних воєводств країни у Прикарпаття,

надаючи їм усілякі пільги і доплати, – розчинити українську націю їм не вдавалося і побороти український рух вони не могли.

З початком війни у поляків з'явився ще один спосіб боротися з українством: звинуватити його перед центральною владою у зраді і симпатіях до ворога, тобто до Росії. Намагаючись підтягнути український народний рух до одного знаменника з москвофільством, вони вміло використовували ситуацію для його послаблення. Польські політики намагались перед Віднем звинуватити українців у зрадництві і тим самим хотіли розправитись з ними раз і назавжди.

Цьому сприяло ще й те, що в Європі у ті часи мешканців галицьких сіл називали рутенами, русами або русинами. Тут відчувалося одне коріння зі словом «русские» та виникали асоціації з російським військом. В офіційному Відні глибоко занурюватись у складнощі відносин східних слов'ян не бажали, – легше було і справді заклеювати українців тавром зрадництва, виправдавши невдачі перших воєнних контактів своєї армії. Тож, полякам врешті вдалося переконати австрійських політиків, що переселення русів подалі від театру бойових дій й ізолювання їх від контактів з росіянами унеможливить сепаратистські рухи на користь Росії в Галичині. Почалося масове переселення українських сімей, деяких навіть запроторювали в табори.

2

Ось і сім'ю Василя за необачно кинуте слово, а точніше – за виказане невдоволення, після доносу війта інтернували до табору, який називався «Талергоф». Він знаходився в австрійській провінції Штирія. Табір заснували на початку Першої світової війни для утримання політично ненадійних громадян. Рішення про його створення приймалось австрійською владою в атмосфері воєнного психозу на тлі невдач

на східному фронті.

Василя здивувало, що контингент ув'язнених складався із цивільних громадян – переважно з селян, хоча були і священники, і студенти. За розповідями людей, їх інтернували на підставі доволі сумнівних підозр. Нікому з них офіційних звинувачень не висували – просто кидали за колючий дріт, часто сім'ями. Тож дізнатись, за яку «ласку» таке покарання, ніхто не міг. І Василь – теж. Він ніколи не цікавився політикою. Василь, хоч і відвідував у своєму рідному селі зібрання товариства «Просвіта», до якого пропольська адміністрація ставилась недовірливо, якщо не сказати: вороже, – та робив це без надмірного завзяття. Як кажуть: ходив, та й ходив. Та якщо і мав би інтерес, то на новому місці – в Дрогобицькому повіті – про це не міг знати староста-війт, який написав донос на нього до поліції. Отож Василь, а разом з ним і його сім'я, потрапили до табору безпідставно.

В Талергофі спочатку не існувало табірної інфраструктури – інтернованих вивантажували прямо серед поля, і люди спали під відкритим небом все літо 1914 року. Бараки з'явилися лишень через два місяці – на початку зими.

Марта тоді була вдруге вагітною, а їхній син Ілько був зовсім ще дитиною, але це не стримало поліцію від жорстокості. Адже Марту, так само, як і її чоловіка, влада вважала ненадійним під час війни елементом. Не розчулила делікатна обставина з вагітністю і табірне начальство, хоч стан Марти і дивував, і лякав усіх. В Талергофі їхня сім'я все ж отримала відносно затишний куточок – люди розступились і дозволили Марті обрати місце.

Табір розкинувся на рівнині, що була оточена парканом з колючого дроту. На той час уже майже всю територію очистили від дерев та кущів, про недавнє існування яких нагадували лише численні пеньки та корінці. З часом і вони зникнуть. Деревину використовували для обігріву вночі та

для варіння чаю з фруктових гіллячок удень. Мешканці табору трималися купками, немов відчуваючи, що разом легше долати незгоди.

Допитливий Ілько швидко дослідив усю територію. До малолітнього хлопчика люди ставилися прихильно і це дозволяло йому вільно пересуватися по табору. Інколи його пригощали чаєм різні добрі люди, а з деякими він навіть встиг потоваришувати. Серед останніх були чоловік і жінка літнього віку з Буковини. Вони одразу викликали в Ілька довіру, і він щодня відвідував їх. Ілько не знав, де є та Буковина, але Петро і Христина – так звали стареньких – розповіли йому, що то, як і Галичина, частина Австро-Угорщини, населена українцями-русами.

Ілько помітив, що до його нових знайомих оточуючі ставились з повагою, тож і хлопчикові краєм перепадала тепла увага невідомих добрих людей. Невдовзі він дізнався, що Петро до ув'язнення служив парохом невеликої парафії. Тоді хлопцеві стало зрозуміло, чому зазвичай люди в таборі звали його «панотче». Згодом через Ілька і його батьки – Василь та Марта – познайомилися й зблизилися з родиною буковинського священика. Ці люди розповіли, що вони також потрапили в табір за схожою схемою. Відмінність полягала лише в тому, що покарання на Буковині надходили від румунів, які так само, як поляки в Галичині, прибирали зі шляху непоступливих українців.

Так дві сім'ї разом долали незгоди табірної існування.

Особливо непокоїли погодні умови, адже на порозі вже була тверда осінь, тож ночі ставали все прохолоднішими. Разом з іншими ув'язненими вони увечері розпалювали багаття і грілись навколо нього ледь не усю ніч. Адміністрація у перші місяці, поки табір ще не був заповнений, дозволяла збиратись біля вогнищ, бо це сприяло очищенню території від зайвої рослинності – кущів, трави, дерев. А вдень

ув'язнені зводили бараки з лісоматеріалів, які керівництво табору час від часу завозило туди. Люди були зацікавлені побудувати їх якнайскоріше, адже найбільш потребували даху над головою.

До початку дощів бараки були готові. Це було важливо, бо на голову вже не капало, та й холод з вітром не так сильно тепер дошкуляли.

Василя з перших днів відправили працювати на тартак. Так називався лісопильний водяний млин для первісної обробки деревини. Він стояв на березі бурхливої річки Мари. Ширина цієї річки, що бере початок в Альпах, невелика – метрів зо 20-30, але швидкість течії доволі стрімка. У всякому разі перепливати її ризикнув би не кожний. Величезне колесо млина, виготовлене з дуба, рухалось під тиском води. Ефективності додавав спеціальний дерев'яний жолоб, який залучав за декілька метрів від колеса великий масив води, а потім звуженою частиною спрямовував його на пластини колеса. Воно крутилося і рухало шестерні з металу, а ті, відповідно, через систему передач змушували рухатись пилку, яка й розрізала дерев'яну колоду уздовж. Щоправда, для того, щоб збільшити обсяги виробництва, колоди розпилювали не лише через водяний привід, але й вручну. Зазвичай в ручному розпилюванні брали участь двоє робітників: один стояв внизу, а другий – на спеціальному помості. Причому, на плечі першого припадало значно більше навантаження. Василеві в цьому плані щастило, адже він завжди був на горі, бо ж тягнути пилку знизу йому не дозволяла фізична вада.

Готові дошки, що виходили з під трацького верстата або були розпилені вручну, кінцями доставляли на територію табору, а вже з них інші ув'язнені зводили бараки.

Як тільки з будівництвом табірної інфраструктури було покінчено, людей, у тому числі Василя, почали водити на інші

будівельні роботи. Австрійці вирішили працею ув'язнених збудувати сходи в кам'яній основі великої гори, яка нависала над містом Грац. Це місто, хоч і невелике, та надзвичайно миловидне. Залюднене воно було ще з часів римлян. Та навряд чи його краса й історія хвилювали тоді в'язнів табору. Ті дивились зверху на ошатні будиночки, які підпирали гору, на причепурені зовнішні підвіконня з обов'язковими квітниками, на манірних австрійців, які щоранку поливали ті квіти, на розмірене життя міських мешканців – і в кожного з них це викликало різні емоції. Хтось може й заздрив безтурботному життю-буттю австрійців, хтось ненавидів їх за той показний добробут і за невідомо ким розв'язану війну, а хтось, можливо, мріяв, повернувшись додому, й у себе налагодити такий чепурний побут. Та на жаль не усім судилося побачити рідну домівку.

Охайні триповерхові будиночки з дахами під червоною черепицею впритул підступали до гори. Через те видавалось очевидним, що свого часу при їх зведенні будівельникам довелося відвоювати частину тієї гори, принаймні її основу. Ствердно про це говорити було складно, бо ж будівлям тим віку було й віку. Сама гора носила назву Шлоссберг. З трьох боків вона височіла стрімкими скелями і лише четверта її сторона упродовж декількох кілометрів мала пологий схил, який вів до зеленої долини. З цієї сторони найзручніше було підніматись на гору, та це одночасно було і слабким її місцем, якби ворог захотів штурмувати висоту. На цій горі у середньовічному замку вже багато років стояв військовий гарнізон. Плато ж австрійські військові використовували не лише як місце постійної дислокації, а й заодно, як форпост. Свого часу сам Наполеон з численним військом підступив до підніжжя гори Шлоссберг і почав вимагати, щоб гарнізон здався йому на милість, та марно – австрійці не злякались. Вони організували оборону, перекрили можливі підступи,

завалили прохід деревами. Французи простояли під горою цілий місяць, та не ризикнули штурмувати гарнізон, бо розуміли, що це загрожує їм численними втратами. На прощання вони підірвали підступи до замку, і після того пішли геть.

Збудувати сходи на гору австрійці намірялись ще задовго до Першої світової війни, навіть вирахували їх кількість – 260 сходинок, та до реалізації приступили лише у 1914 році, коли з'явилася дармова робоча сила.

Відстань до роботи для в'язнів Талергофу була немалою – до десяти кілометрів. Восьмирічний Ілько, – колись просто непосида, – тепер дуже втомлювався від таких переходів, та все ж щодня мусив відправлятися разом з усіма, бо від роботи залежав обід. Той, хоч і був пісний, та все ж не давав шлунку засохнути. Батько Василь та інші табірники весь день були зайняті на кам'яних роботах – видовбували сходи в піщанику. Жінки вирубували чагарники, готуючи місце для каменярів, а Ілько їм допомагав. В тяжкій роботі і тривалість робочого дня здавалася нескінченною.

Особливо важким було повернення увечері до табору. Йдучи в колоні, всякчас хто-небудь згадував слова Шевченка:

*Немає гірше, ніж в неволі
Про волю згадувать. А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую.*

Відчуття втоми і безнадії охоплювало Ілька і хлопець мимоволі поринав у недалекі спогади. Йому пригадувалися щасливі миті життя в рідній домівці: порання на власному подвір'ї, купання в озері, обхід коня. І хоч батько постійно застерігав сина від близького перебування біля гнідого, бо ж колись сам втрапив у біду та отримав каліцтво, але Ілько,

засвоївши декілька простих правил поведження з конем, не боявся наблизитись до нього. Ілько згадав шкільні уроки і тепер вони не здавалися йому нудними, якими вважав їх колись. Сьогодні, йдучи в гурті стомлених робітників, тримаючись рукою тата, він згадав свого шкільного вчителя, який водночас був і директором сільської школи, бо ж вчителів було у них всього два. У пам'яті збереглося, як той приязно зустрічав малечу на порозі школи, а уроки проводив так, що дітям було дуже цікаво.

«Добре, що встиг у школі навчитися рахувати, – подумав Ілько. – Тепер можна стежити, скільки ще сходинок залишилось збудувати ув'язненим».

Хлопцю не випадково таке спало на думку, бо ж серед табірників існувало припущення, – мало того, усі тішились надією, – що їх можуть звільнити після закінчення робіт. Ілько знав, що 75 сходинок на гору вже повністю готові, а над рештою щодня працює багато людей, тож роботи просуваються швидко. Ці думки і сподівання зігривали дитячу душу, дозволяли мріяти. Час від часу на хлопчика нахлинали спомини, в яких він опинявся серед шкільних друзів. Ілько поривався розповісти їм про усе, чого довелось натерпітись у цьому таборі. Як би йому хотілось зараз пострибати разом на шкільному подвір'ї, погратися з однолітками, побігати навпередки до ставу і назад. Тепер про це залишалось лише мріяти. Ілько навіть не припускав, що саме в цей момент біля його села точаться гарячі бої, а в результаті попадання артилерійського снаряду їхня школа вщент зруйнована.

«Хоч би відпустили влітку, щоб встигнути додому до початку навчального року, – зітхнув Ілько. – Мені цього року буде вже дев'ять, а це – немало. Щоправда, татові – 35, а матері – 31. Цікаво, скільки це разом буде?».

Дитяча уява не мала спокою. Він так захопився цифрами, до яких завжди мав особливе благоговіння, що прий-

шов до тями лише тоді, коли колона ув'язнених пройшла табірні ворота і зупинилась в очікуванні подальших команд від конвойних. Ламаною українською солдат-австрієць проголосив:

– Увага, рутени! Оголошую вілний часс! Чекатт видачч їжі! – І після того, похрустівши щелепою, повторив те ж саме німецькою.

Табірники розбрелися по кутках, щоб хоч трохи відпочити після напруженого робочого дня і важкого переходу. Марта, тримаючись за живіт, який вже був доволі великий, не мала навіть сил опуститись на своє ліжко, за яке слугували декілька дощок, вкритих рядниною та різним клоччям. Василь дбайливо допоміг вагітній дружині лягти і сам прихилився поруч. Ілько теж присів, але відпочивши зовсім недовго, знов був на ногах. Дитяча енергія не давала йому спокою.

– Тату, я піду дізнаюся, коли почнуть давати їжу, – спитав дозволу відлучитись Ілько. – Їсти дуже хочеться.

– Ще зарано, синку. Якщо хочеш, то принеси водички, – стомлено відповів батько.

Ілько взяв склянну пляшку, в яку колись вдома вони з татом наливали молоко, відправляючись на роботу в поле. Вкотре в дитячій голові промайнули приємні спомини про те щасливе минуле і згадався смак домашнього молока. Ілько відігнав їх, щоб не розплакаться. Він і справді за весь час у таборі жодного разу не скиглив, хоч би як важко йому не було. Хлопчик розумів, що тим самим підтримує своїх батьків, яким також нелегко. Адже усі разом вони стали заручниками важкої ситуації і не в їх силах змінити це. Якщо траплялись миті, коли раптом накривала дитячу душу хвиля смутку аж до щему в серці, то він відвертався убік, поки не справлявся з цим несподіваним жалем. У той момент його очі, ледь вкриті вологою, дивились удалечінь, а губи става-

ли тонкою шворочкою. Ілько стискав ті губи аж до тремтіння, щоб не піддатись миттєвій слабості. Особливо тривожно було за маму, бо ж скоро вона мала народити дитину. Про це він дізнався від тата ще коли у матері почав збільшуватись живіт. Ілько тоді зрозумів, що мамі потрібно по-можливості допомагати або ж, принаймні, не засмучувати.

Хлопчик вийшов з бараку і попрямував до місця, де стояло кілька діжок, які щодня наповнювали водою. Підвозив воду на підводі з великою діжкою один з ув'язнених – його звали Остапом. Воду він набирав за кількасот метрів від тaborу з гірської річки. Начальство не хвилювалось, що він може втекти, і відпускали спокійно, адже заручниками в тaborі залишались його дружина і мати.

Саме в той час Остап під'їхав кіньми і почав відром наповнювати стаціонарні бадді водою.

– Зачекай, друже, зараз я свіженької наберу, – гукнув Остап з добротою до Ілька, побачивши що той силкується наповнити пляшку.

Ілько хотів подякувати дядькові, та побачивши добру, хоч і сумну посмішку на обличчі дорослого, раптом наважився спитати того те, що останнім часом муляло йому в душі.

– Дядьку Остапе, а скажіть, – там, де ви набираєте воду, є маленькі камінці?

– Звісно є – біля річки... Вони гладенькі, обточені водою. А навіщо тобі? – здивувався той.

– Я хочу підрахувати, скільки разом буде нам з мамою і татом років, – з непоказною серйозністю залопотав Ілько, чим викликав ще більше здивування на обличчі водовоза. Побачивши цей вираз, Ілько поспішив пояснити детальніше:

– Розумієте, ось мені 9 років, батькові – 35, а матусі – 31. Тож я й хочу порахувати, щоб знати, скільки то разом буде.

Остап зрозумів, про що йдеться. «Він знає цифри і вміє

їх лічити, але не вміє складати. Тому хоче розкласти три групи камінців, щоб затим їх поррахувати», – здогадався він.

– Я, звісно, можу привезти тобі торбинку камінців, але ж можна ці три цифри скласти і так, – запропонував Остап.

– Та краще привезіть. Тоді я твердо буду упевненим у підрахунку, – знов серйозно наполіг Ілько.

«Яка відповідальна дитина», – подумав Остап з сумом. У нього також були діти і у той час вони знаходились в рідному селі на Галичині, де якраз точилися бойові дії. І чи добре те, що вони там – на волі, чи краще було б, якби вони були зараз тут, – де не вибухають снаряди, – чоловік і сам не знав.

Наступного дня Остап привіз Ількові гарних камінців, що аж виблискували на сонці, і той захопився підрахунками. Він розклав їх у три ряди, бо їх у сім'ї було троє, і почав рахувати. Вийшло число 75, перевірів ще раз – стільки ж.

– Тату, тату, нам зараз усім разом 75 років, – поспішив розповісти про своє відкриття Ілько.

Василь всміхнувся:

– Правильно підрахував, молодець! І справді нам разом на всіх 75 років. І стільки ж років твоєму дідусеві, який чекає нас вдома, – похвалив сина Василь. – А ще на горі Шлосберг уже готові 75 сходинок. Бачиш, як ця цифра нас супроводжує.

– То можна вважати 75-ту сходинку гори нашою? – грайливо заглядаючи батькові у очі, запитав Ілько.

Обидва засміялись, і Василь із сумом пригорнув сина до себе за плече. Не в таких умовах він би хотів виховувати дитину.

3

Навесні 1915 року на фронті відбулися деякі зміни. Російські війська поступово втрачали позиції і їхня армія відступала на схід. Австрійці відтіснили росіян з Галичини, а

влітку вже значна територія провінції перейшла під їхній контроль. Австрійці впритул наблизились до Перемишля та Львова.

Мешканці табору розуміли, що тривалість перебування за колючим дротом від них не залежить, натомість, напряду пов'язана зі зміною ситуації на фронті. Тож, якщо комусь в таборі випадково ставало відомо про якісь наступи-відступи суперників, то чутки розносились і долітали до вух кожного арештанта дуже швидко.

Відступ росіян – це єдине, що радувало Василя, бо дало якусь надію на звільнення. А ще, він усе частіше пригадував той час, коли вдома потрапляв на збори товариства «Просвіта». Василь не був його членом, навіть внески сплачувати йому там ніхто не пропонував, але відвідувати зібрання, вистави, які завжди були відкритими, йому подобалось. Навіть на деякі гуртки записався. Споглядаючи тепер на гори, що виднілись за парканом, Василь згадав, як хтось із членів товариства декламував вірш Шевченка:

*За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі,
Споконвіку Прометейя
Там орел карає,
Що день божий добрі ребра
Й ребра розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живучої крові, –
Воно знову оживає
І сміється знову.*

Після того виступу в осередку товариства відбулось обговорення вірша, на якому просвітяни –односельці Василя, багатьох із яких він добре знав – дискутували, мріяли, наголошували на тому, що лише незалежна держава може захистити своїх громадян від свавілля чужорідного чинов-

ництва і розкрити двері до добробуту. Опинившись за колючим дротом, Василь переосмислив ці слова, повірив у їх правдивість, і тепер вони здавались напрочуд актуальними. Зараз він розумів, що головне для людини – це воля, а основою її була вільна країна.

До всіх складнощів додавався стан Марти, адже вона мала ось-ось народити. Це могло статися зо дня на день, тож жінки навколо увесь час були поруч, щоб допомогти їй.

Коли врешті Марта народила хлопчика, ім'я йому дали Григорій. Панотець Петро засвідчив акт народження відповідним записом, який передали в адміністрацію табору, та за декілька днів сталося передбачуване – дитина померла, не витримавши важких табірних умов. Її довелось відспівувати.

Вижити в таких умовах і дорослій людині було складно, не те що немовляті. В бараках було холодно, з усіх щілин між дошками дуло, стіни покривала паморозь, тож люди застуджувались і часто хворіли. Ночі в Талергофі здавались нескінченними. Хоч спали вдягнені і натягували на себе все, що тільки можна було, та холод пробирав до кісток. Люди в таборі голодували і при тому їх примушували багато працювати. Через погане харчування до зморених роботою інтернованих чіплялись дизентерія, тиф і холера, які вирували у таборі. Забезпечення було дуже обмеженим. Про хоч якісь ліки взагалі не йшлося. Люди масово вмирали від голоду, адже те, чим щодня годували полонених, важко було назвати їжею: баланда, каша з висівок, узвар, подекуди сочевиця, заправлена кип'ятком, інколи – горохова мазка.

До того ж люди слабшали ще й від багатогодинної виснажливої праці. Вільні від роботи вони бували тільки коли погода не дозволяла працювати. Тоді інтерновані цілий день перебували за колючим дротом, чекаючи прийому їжі.

Один із таких днів все ж виявився для сім'ї Василя щасливим і запам'ятався на усе життя. Напередодні дві доби йшов дощ: дрібний, колючий, холодний. Пориви вітру були такими сильними, що тремтіли стіни бараку. Цей господар полів періодично здіймав з навколишніх пагорбів купи листя і піску, переносив усе в периметр табору і кидав разом з порціями води на нещасних ув'язнених, яким не сиділося в тісних бараках. Лишень до ранку третьої доби вітер суттєво стих, але захмарене небо ще не віщувало просвітління. Земля стала мокрою і огидною. Було холодно.

Василь зранку стояв одним з перших в черзі за пайкою. Він міцно тримався за бар'єр, бо мить задумливості, і голодний натопт може відсунути тебе на не вигідні позиції – не подивляться, що інвалід: адже коли людина голодна, відключаються мізки. Василь навмисно прийшов раніше, бо мав отримати три пайки. Роздуми про майбутнє не полишали його. Він не міг знати про ситуацію у зоні бойових дій, але як усі, відчував, що фронт покотився на схід.

Російська армія і справді після кількох вдалих наступальних операцій почала втрачати позиції. Давалась взнаки погана підготовка військового складу і слабке оснащення військ, особливо бракувало артилерійських снарядів. На шалений обстріл з потужних гармат росіяни вимушені були відповідати поодинокими пострілами. Їхні підрозділи не були достатньо забезпечені навіть рушницями і чоботами. Особливих невдач Росія зазнала під час так званого Горлицького прориву. Розповідали, що вона втратила за два місяці більше мільйона солдат, причому багато з них здалися у полон. В результаті цього російська армія почала здавати позиції. Той період війни отримав назву «великий відступ». Російський уряд пояснював це як стратегічний крок, що був необхідний для буцімто масивного нарощування

військової промисловості і поповнення резервів. Насправді ж він призвів до краху. Російська армія стрімко відступала на схід, підриваючи за собою мости, руйнуючи залізничні колії, вивозячи інтендантські вантажі. Вона залишила великі міста Перемишль та Львів. Майже уся Галичина опинилася в руках центральноєвропейських держав. Лише восени російським вдалося стабілізувати фронт і він зупинився на лінії: Дубно – Тернопіль – Чернівці.

Василь вкотре пригадував усі події, які сталися з його родиною у таборі. Йому здавалось, що за цей час пройшло довге життя. Вже дві зими пережили вони тут. Та не минуло жодного дня, коли б він не згадав мирне життя і не мріяв про звільнення. Але Василь тримався. Сили додавало усвідомлення відповідальності за Марту та Ілька, адже вони взагалі ні в чому не винні. Це ж він тоді вступив в суперечку з війтом, коли той пропонував їм жити в аварійній хаті. Лише опинившись за колючим дротом, спілкуючись з такими ж, як він, друзями по нещастю, до Василя прийшло розуміння, що його сім'ю запроторили б до табору у будь-якому випадку. Це від нього не залежало. Адже поруч перебувало багато людей, яких безпричинно кинули за колючку.

Думи Василя перервали якісь хвилювання в черзі – почулося шарпання посудом по той бік віконця, з якого мали видавати їжу. Активність табірників зросла. Василь зрозумів, що міркування про те, чим сьогодні годуватимуть, заважають йому переноситися до подій річної давнини. Почувся ляскіт, відкрилися дверцята, і арештанти сподівались, що з них ось-ось почнуть видавати бодай якусь їжу. Це був звичний щоденний процес. Та сьогодні замість кухаря у вікні з'явилась фізіономія офіцера. Той спочатку постукав кілька разів ложкою по алюмінієвій посудині, щоб привернути увагу ув'язнених. Але цього можна було й не робити, бо всі й так напружено спостерігали за віконцем. Після того офіцер

зробив оголошення:

– Табірники, прізвища яких я зараз назву, через півгодини зобов'язані вишикуватись біля корпусу адміністрації.
– Офіцер прочитав зо 20 прізвищ і серед них був Василь.

Опісля цього кухар почав роздавати їжу. Усе відбувалося швидко: кожен отримував миску каші, яку зверху накривали хлібною паляницею – от і весь сніданок. Василь отримав порції для своєї сім'ї і поніс їх у барак, де його вже з нетерпінням чекали Марта та Ілько. Коли повідомив своїм про наказ зібратись біля адміністрації, Марта захвилювалась:

– Хоч би не сталося чогось гіршого.

– А що вже гірше може статись? – запитав Ілько.

– І справді, – додав Василь.

– Можливо задумали перекинути на якісь інші роботи, – губилась вона в хвилюваннях. – Тут ми все ж разом.

– Не думаю, – заспокоював дружину Василь. – Зараз у австрійців робочої сили вистачає, кажуть, що багато росіян здалося у полон.

– Хоч би так, – стиха промовила Марта.

Кожен з них у цей час десь у найдальших заглибинках душі ховав потаємне сподівання, що зміни можуть бути і на краще. Але ніхто не наважувався вголос сказати про це, бо ж боявся наврочити. Лише тішили себе надією, що колись усі труднощі мусять скінчитися.

Через кілька хвилин Василь пішов до адміністрації, де зібралось уже чимало людей. Серед них були й ті, кого не запрошували. Кожен чекав якихось змін, сподіваючись, звісно, на позитивні. Невдовзі вийшов офіцер – той, що й покликав їх сюди. Він наказав залишитись лише тим, кого назвав раніше. Частина людей невдоволено розійшлися. Відзначивши прізвища зі списку, серед яких назвав і Василя, офіцер зробив оголошення. Чимало тексту він присвятив особі цісаря – австрійського імператора. Офіцер говорив

про те, що вже давно імператорська сім'я бідкається таланом людей, які волею непередбаченої долі вимушені жити в умовах табору. Він розповів, як від самого початку війни, не зважаючи на зайнятість, вони переймаються існуванням переселенців. Також сказав, що непереможна австрійська армія добилась на фронті високих результатів, посунула ворога і звільнила від нього майже усю Галичину. Наостанок офіцер проголосив, що усі особи зі списку разом із сім'ями з завтрашнього дня можуть вважатись вільними і відправитись до колишніх місць перебування, тобто, додому. Посвідку затриманого табору «Талергоф», яку кожен ув'язнений носив завжди при собі, необхідно повернути і отримати посвідку на пересування до місць призначення. Вона буде мати обмежений термін – один місяць. Він також попередив про заборону заходити у великі міста: Грац та Відень.

Василь чимдуж летів до бараку, щоб повідомити радісну звістку Марті та Ільку. Почувши про звільнення, ті не могли втримати емоцій: Марта плакала від щастя, а Ілько почав стрибати від радості. Звільнили тоді майже сотню людей. В основному то були сім'ї з дітьми або люди з каліцтвом, як той же Василь. Інші ув'язнені зі стриманою надією на те, що згодом їх також можуть відпустити, поглядали у бік щасливчиків.

До Василя з вітаннями підійшли панотець Петро з дружиною. Вони обійнялись і стримано раділи довгоочікуваній події. Христина пригорнула до себе Ілька і промовила:

– Тепер ти зможеш ходити до школи. Навчись добре рахувати і читати.

З обличчя Ілька не сходила щаслива посмішка. Він повірив, що мрії здійснюються, адже цієї миті хлопчик чекав з того дня, як вперше пройшов повз ворота табору.

– А можливо, – додала Христина, погладивши Ілька, – колись напишеш велику книгу про усе, що довелось пере-

жити за цей рік. Тепер у тебе попереду довге й цікаве життя.

– Так, завтра у цей час ми вже будемо крокувати у напрямку рідної неньки України, – зауважив Василь.

Ілько після останніх слів став серйозним, посмішка зникла з обличчя.

– Що сталося? – запитала сина Марта.

– Я ще не все встиг тут дещо зробити, – похнюпився той.

– Мені так хотілося позначити 75-ту сходинку буквою «М», адже ми з татом говорили, що наша сім'я має до неї деяке відношення.

– Тихо, синку, – пригримнула мати. – Ти ж не хочеш, щоб нас покарали й залишили в таборі.

– Звісно – не хочу. Але ж...

Ількові не дав договорити панотець. Він знав історію 75-ї сходинки, тож одразу вловив напрямок думок хлопця і вирішив його підтримати. Притишившись, він промовив:

– Не хвилюйся. Ми з побратимами зробимо це – виб'ємо на камені літеру «М». Так, як ти хочеш. Для стороннього ока буде непомітно, а той хто має до того відношення, зможе розібрати знак навіть через багато років. А знати про це будемо лише ми, – повільно змовницьки промовив панотець.

– Тобто через багато, багато років, коли вже війна остаточно закінчиться, можна буде сюди приїхати і побачити нашу літеру? – так само тихо і змовницьки перепитав Ілько.

– Саме так, – відповів панотець.

– До речі, цей напис я хотів присвятити тобі, – з любов'ю заглянув хлопчик в материні очі. – Буква «М» означатиме «мама» або «Марта».

Ілько знов був щасливий, як і кілька хвилин тому. Між собою домовились більше на цю тему не говорити, щоб ніхто не дізнався, адже то було дуже небезпечно. Всі це розуміли, у тому числі й Ілько, який за останній рік через пережиті страждання встиг подорослішати.

Марта, порадившись із Василем, вирішила віддати Петру з Христиною теплий кожух, ковдру й теплу хустину. Ті пробували відмовитись, але Марта наполягала, сказала, що їм ці речі вже непотрібні і навіть зайві, адже до осені вони планують бути вдома. Врешті Христина за обох погодилась.

5

Наступного ранку не без деяких побоювань, що наказ про звільнення, не дай Боже, можуть скасувати, попросившись із тими, з ким волею долі потоваришували у таборі, Василь з Мартою та Ільком пройшли лінію табірних воріт і вирушили на схід. З-за горизонту повільно піднімалось сонце, займався новий день і якийсь час можна було не думати про те, як дістатись дому, які складнощі можуть чекати у дорозі, чим харчуватися і скільки часу на усе це знадобиться.

Вітерець свободи зустрів звільнених бранців. Радісно вони сприймали усе, що бачили перед собою. Кожне деревце, кожна пташечка здавались їм добре знайомими, такими прекрасними і вкрай необхідними людству. Вони оминали кожну квітоньку, яка траплялась їм на дорозі, щоб випадково не зім'яти її. Вони остерігались, щоб не наступити на жодну комашку або жучка, цінуючи їхні життя. Душі табірників огорнуло святкове піднесення. Вони знов відчували себе гідними свободи українцями, яких в імперії поважали до початку війни. Адже українці мали свої традиції, культуру, церкву, мову, український університет, своїх представників у віденському сеймі. Лише підступна діяльність польських і мадярських політиканів на початку воєнної кампанії частково похитнула їх позиції.

Хоч табір покинули близько сотні людей, та разом вони йшли розтягнутою колоною лише в перший день. Проміжною найближчою ціллю більшість вважала містечко Дьор, що на кордоні угорських і словацьких земель. У цьому місті

історично проживало або тимчасово перебувало з метою знайти роботу чимало українців. Дьор був своєрідним перехрестям, від якого недалеко до Братислави, а до Будапешту можна було за дві години дістатись залізницею. З кожним новим днем колона ріділа. Дехто пішов швидко вперед, щоб скоріше потрапити додому. Дехто – відбився, можливо плануючи під'їхати якимось транспортом. А дехто, оцінивши свої сили і зрозумівши, що не в змозі подолати пішки півтисячі кілометрів, вирішив залишитися в Австрії й шукати долі на чужині. Не зважаючи на тяжкі відчуття від тривалого перебування в концентраційному таборі, останніх виявилось також чимало, бо ж усі щойно звільнені люди мали громадянство Австро-Угорської імперії, до складу якої входили тоді багато етнічних територій: Галичина, Буковина, Закарпаття, Словаччина, Чехія, Балкани.

Перехід до України потребував грошей. Попереду була ще далека дорога. На щастя, панотче таємно передав Василеві кілька десятків крон, яких могло вистачити на декілька днів дороги. Свого часу, очікуючи арешту, він завбачливо зашив їх про всяк випадок в оборку рясни і тепер ці гроші рятували життя його нових друзів.

Василь з Мартою хвилювались, що Ількові буде важко долати щодня великі відстані, але саме він виявився найбільш витривалим. Йдучи узбіччям дороги, яка пролягала серед гущавин лісу, він навіть встигав накидати в торбинку ягід, зірвати яблук або груш. Найважче було Василю, бо через свою ваду він йшов зігнутих набік. Чоловік час від часу розпрямлявся, наскільки то було можливо в його стані, щоб перевести дух, й знов прямував шляхом. В обідній час, коли сонце стояло в zenіті і добряче припікало, люди ховались серед дерев, відпочивали дві-три години, а Ілько поспівав назбирати майже повен кошик білих грибів.

Люди втомлювались, та втім раділи, що хоч погода не

давала причин для нарікань – було тепло і вдень, і вночі. З настанням нічної пори наші ходоки звертали до лісу, готували собі м'яку постіль з пахучої трави і лягали спати.

* * *

Через три дні надвечір вони підійшли до околиць міста Дьор. Сили полишали навіть найвитриваліших, від втоми люди падали з ніг. Дався взнаки довгий перехід і відсутність належного харчування – дорогою вони живились фруктами, ягодами, перед сном наїдались пісним грибним супом.

Та невелика сума грошей, якою поділився з сім'єю Василя і Марти священник Петро, була ще неторканою, бо ж наші подорожні розуміли, що вона може стати в нагоді пізніше і залишили її для особливого випадку.

Пам'ятаючи про заборону заходити у великі міста, хоч Дьор і не вважався полісом, наші мандрівники вирішили не ризикувати. Тож розмістились подалі від людей – у ліску біля потічка, й назавтра відрядили до міста двох жінок: Марту і Катерину.

Катерина бувала в Дьорі ще до війни і злегка орієнтувалась у місті. Вони благополучно минули охоронний пост на вході. Солдати не звернули особливої уваги на жінок, які мало відрізнялись від численних пішоходів, що зранку поспішали у своїх справах. Слід сказати, що хоч вони і мали аусвайс про звільнення, який був дозволом на вільне пересування, проте зайвих перевірок воліли все ж уникати.

Жінки одразу направились шукати греко-католицьку, себто руську, церкву. Церкву українців у східній Європі насправді інколи по-старому називали руською, а мешканців Галичини – русами, русинами або ж рутенами (ruthene). Здавалося б, а що тут дивного? Адже галичани, як і жителі всіх інших етнічних українських територій, залишались нащадками Київської Русі, отже природно були русами. Та не

все так просто. Бо свого часу царю Московії – Петру I захотілось дати своїй країні нову назву – Росія і, відповідно, її жителів назвати «русскими». Україна тоді не мала власної держави, тож не могла завадити такому зухвалому рішенню, а фактично, – привласненню Московією чужої назви. І хоч нові терміни «Росія», «русский» впроваджувались дуже повільно, бо ж багато хто продовжував говорити «Московія», «московіти», тим не менш згодом все частіше почала виникати плутанина: московіти просили називати їх по-новому – русскими, хоч на той час цілу тисячу років русами або руськими були галичани та інші українці. Українці, безумовно, різницю в назвах добре розуміли, а ось європейці заплутались: для них руськими були і ті, й ті. Фактично – гра слів. Через неї, а на додачу ще й завдяки активній «допомозі» поляків, про яку вже йшлося, австрійці запроторювали українців в «Талергоф» та інші табори, бо бачили в них під час війни своїх ворогів – руських, себто, росіян.

Будівля церкви, до якої підійшли Марта з Катериною, була невеликою, можна сказати, невиразною. Головний фасад її виходив на людну вулицю. З обох боків до церкви майже впритул тулились невисокі будинки гарної архітектури. Пройшовши двоє дверей, жінки опинились у просторій церковній залі, окрасою якої був виблискуючий фасадами дерев'яний вівтар. Людей у церкві було мало, служниця поралась біля підсвічників. Марта з Катериною привітались до неї німецькою і українською, й та одразу відповіла українською. Почувши рідну мову, наші мандрівниці зраділи і розчулились. Вони розповіли служниці про свої поневіряння, про звільнення з табору, про складнощі, пов'язані з поверненням додому.

Служниця мовчки уважно їх слухала, потім сказала, що дуже добре, що розпочався бодай-якийсь процес звільнення. Затим зникла за високими дверима. За кілька хвилин з

них вийшов молодий священник у чорній рясі. Він вклонився жінкам і перехрестив їх. У відповідь вони ще нижче вклонились йому.

– Вітаю вас зі звільненням і подяка у тому Всевишньому. Хай і надалі усім нужденним допомагає... Називайте мене – отче Сидір... Знаю, що ви втомилися з дороги, тож пропоную пообідати разом із братами і сестрами. Проходьте.

Панотець знов відчинив двері і Марта з Катериною пішли за ним. Вони вийшли у двір, який був хоч і невеликий, оточений різними будівлями, та виявився охайним і затишним. У дворі розташувався двоповерховий будиночок, на першому поверсі якого знаходилася їдальня. В центрі великої кімнати стояв масивний стіл, зроблений з лакованих дощок, а по обидва його боки – з такого ж дерева лавки.

Коли жінки пообідали, отець Сидір знов підійшов до них.

– Чи ще багато ув'язнених залишається в таборі під Грацем? – спитав він.

– Кажуть, що близько десяти тисяч, – смиренно відповіла Марта. – Але від хвороб люди вмирають щодня, тож зиму переживуть не всі.

– Дуже добре, що ви не оминули церкву дорогою і розповідаєте про становище, – промовив отець Сидір. – Церква не покине у біді невинних людей. Цим питанням займається зараз наш владика. Щойно він побував у Відні, де мав аудієнцію з ерц-герцогом. Ще раніше зустрічався з намісником Галичини.

– Дуже вдячні вам, панотче, за те, що ви і наш владика не покидаєте своїх віруючих, – вклонились наші жінки.

– Церкві дозволили передати до табору деякі продукти і теплі речі. Вже скоро ми будемо в Граці, – сказав панотець. – Ну а для вас і вашої групи сестри зібрали поїсти. Вистачить на кілька днів. А зараз до якого міста прямуєте?

– До Мукачева. Там у нас є родичі, буде й прихисток, – знов за обох відповіла Марта.

– Шануйте Господа нашого Ісуса Христа, – перехрестив обох отець Сидір, і жінки покинули церковний двір. Через півгодини вони вже обіймались з рідними, які були неабияк раді, адже увесь час хвилювались, чи не трапиться чогось з Мартою і Катериною.

6

До Будапешту дістались залізницею – стали в нагоді ті гроші, які пожертвував їм на дорогу отець Петро. Далі шлях лежав до Мукачева, де жила сестра Марти. Там сім'я Василя й осіла до кінця війни.

Повертатись до свого дому – в Галичину у той час було небезпечно. Там відбувались масові репресії проти цивільного населення. Австрійські генерали не упустили нагоди виправдати свої поразки у війні зрадою українців, звинувачуючи їх у москвофільстві. Навіть намісник Галичини (поляк), доповідаючи у сеймі, наголосив, що усе українське населення просякнуте русофільськими поглядами і з ним треба боротись радикальними методами. Були створені суди, які виносили вироки за один день. В багатьох селах Галичини встановлювали шибениці, де вішали людей, які викликали найменшу підозру. За несхвальні висловлювання проти влади судили. А траплялось, страчували і без судів. Особливо жорстокими були мадяри. Багато хто з них носив при собі спеціальні зашморги, які застосовували без розбору. Так було страчено тисячі невинних мирних українців.

* * *

Нарешті війна закінчилася. В Європі умовно настав мир. Знадобилося понад двадцять років, щоб залікувати рани Першої світової. Та не встигло налагодитись повноцін-

не мирне життя, як на континенті вже майорів привид наступної великої війни.

7

– Ілька, тебе гукають! – почув він голос дружини Ганни.

Той одразу здався тривожним. Ілько кинув сапку, якою підгортав бараболю і попрямував з городу до двору. На порозі стояла Ганна з їхньою дворічною донечкою Оксаною на руках.

– Щось переписують...Будь обережним... – шепнула вона чоловікові, коли той проходив повз. Жінка могла й не казати цього, Ілько і так усе розумів.

Тривожний був час. Вибухи артилерійських снарядів на Тернопіллі лунали із заходу вже не перший день. Німеччина перейшла кордон з боку Польщі і швидко просувалась на схід. Авангард німецьких мотоциклів бачили вже під Бучачем. Біля їхнього села, що у басейні річки Коропець, другий рік стояла совецька військова частина, – відтоді, як совети прийшли в Галичину, під неї зайняли місце просто посеред поля за 2 кілометра від лісу. Ілько, як і усі в селі, знав, що там зберігалась якась важка артилерійська техніка, але яка саме – було невідомо, бо ніхто з селян туди не пхався. Можливо, гармати, гаубиці, міномети. Військових він бачив. Інколи вони приходили в сільський магазин щось купити, бувало – шукали самогон. Деякі серед них говорили українською, але не такою, як в Галичині, а схожою на суржик. Більшість же спілкувались російською. Тож, за рік і голова їхнього села Федір деякі вислови вимовляв на російський манер, але то у нього виглядало трохи неприродно. Федір став головою вже при советах, а до цього вештався по різних роботах, аби тільки на полі не працювати. Совети призначили його головою тому, що він ще за поляків був членом компартії КПЗУ. Хоч невдовзі совети її заборонили, пояснюючи тим, що в

Союзи повинна бути лише одна партія – ленінська партія робочих і селян. А так Федір був більш-менш нормальною людиною, як казали: «Добре, що хоч свій». Бо в сусідньому присілку поставили приїжджого зі східних областей, а той перш за все переписав, що у кого цінного є: землю, худобу і таке інше.

Ілько побачив, що біля хвіртки стоїть військовий в званні капітана і солдатик, а поруч з ними – Федір. «Як же без нього», – зло про себе відмітив Ілько.

– Гілярію! – звернувся голова не як завжди, а як було записано ім'я в паспорті, й Ілько зрозумів, що пахне неприємностями. – Переписуємо, яка тяглова сила у кого є. Всі ставимо на облік.

До Ілька одразу дійшло, що не просто так вони це роблять. Недарма усе шосе з Бучача обозами забите – війська відступають, колони йдуть день і ніч. Можуть і у Ілька забрати коня. Чоловікові перехопило дух. Відібрати у нього коня – як же так!? А як орати, сіяти, та й бараболю без коня як копати? А привезти щось? В господарстві без нього ніяк. І Орлика шкода – такий гарний жеребець, у розквіті, витривалий, дужий, розумний. Вони ж його так шанують. Коли кінь занеміг, то Ілько в стайні з ним ночував, щоб виходити. Ветеринара запрошував. Зрозуміло, як вони там в армії поводяться з худобою: завдання виконано, – забили і з'їли. Ілько ледь не схопився за голову: що ж це діється! Треба збрехати щось. Та що тут збрешеш? Хіба вони послухають?!

Капітан дістав з планшета зошит і приготувався записувати. Ількові він здався людиною, яка може зрозуміти його, якщо добре пояснити ситуацію.

– Конячка то є у мене... одна, та ось хворіє часто, – почав викликати жалість Ілько. – Більше хворіє, ніж толку від неї... Слабка попалась на біду. Он у інших: ого-го – шість днів на

тиждень в полі, а в неділю ще й на базар їдуть і хоч би що. А ця-я... – махнув рукою.

– И что с ней теперь? – спитав капітан російською.

– Та зараз шию протягнуло. Жарко було, самі знаєте, тож я в стайні вікно на протилежній стіні відкрив, щоб на продуві прохолодніше стало, – залепетав Ілько. – Ось і захворіла худобина, тепер голова набік увесь час.

– Ну сквозняков у нас нет, не волнуйся. И для коней стайни не предусмотрены, они на чистом воздухе ночуют, – зі зловісною посмішкою відповів капітан.

Ілько розгубився. Боже мій, що ж робити? Як же, його Орлика та й під відкритим небом!? Та він за п'ять років, здається, жодного разу надворі не ночував. Та його тільки розпряжеш, то він одразу сам в стайню заходить, а потім ще зиркає звідти, мовляв, додай сіна в ясла. Та й зима вже не за горами. Точно пропаде кінь, якщо заберуть. А як шкода, його ж бо вони так люблять, він же в них і трудівник, і помічник, і ледь не член родини. То як бути? Віддати Орлика в невідомо чії руки – це ж зрадити його. Ні, так не можна.

– Давай показывай! – заговорив наказовим тоном капітан. У цей час якраз почулося іржання коня з городу.

– Ідіть дивіться, – вимушений був запросити небажаних гостей до двору Ілько. – Та знайте, що кінь нікудишній і жере багато. Не стільки робить, скільки жере, – продовжував відмовляти їх Ілько.

– Ну у нас ему некогда будет жрать – работы найдется для него много, – промовив капітан і поплескав Орлика по шиї.

Було видно, що кінь його влаштовував. Ілько раптом подумав, що так і його, Ілька, якщо буде багато бульткати, можуть зараз записати і мобілізувати, тож краще прикусити язика... але Орлика все одно шкода.

Капітан, немовби вловивши хід думок господаря, несподівано промовив:

– А может ты тоже с нами? Будешь в подсобном взводе возле коней и за своим присмотришь... Работа не сложная, деньги платят, на довольствие поставим. Война когда-то кончится, немцы-то нашей зимы боятся. Подумай!

Ілько стояв з відкритим ротом, затамувавши подих, немов прибитий до стіни. Не ворухився. Слова не міг сказати. Опанувавши страх, ледь вимовив:

– Не знаю...

Записавши дані про Орлика – ім'я, вік, масть, стать, зріст, – члени комісії покинули обійстя й попрямували до сусіднього двору. А Ілько нарешті видихнув. «Може ще й усе минеться, не я один такий, – подумав він. – Та й капітан не такий страшний, як здався попервах. Людина, як людина, ну жорсткий він, звичайно, але ж на те і військовий. Він же на службі. Що міг – те запропонував. Він правий, війна й справді не назавжди – колись скінчиться... Але – коли?».

За два дні військові прийшли знов. Тепер вже з папірцем про конфіскацію коня.

Ілько до їхнього візиту був готовий. Увесь цей час вони з дружиною обговорювали ситуацію. Обом було дуже шкода Орлика. Обоє розуміли, що комісари його не пощадять. Якщо вони людей не щадили – розстрілювали своїх же по тюрмах, відступаючи, то що вже казати про худобу? Відчували вони й те, що війна може і не скінчитися так скоро, як наспівував Ількові нещодавно капітан, – не випадково по селах молодь спішно мобілізують до лав Червоної армії. І з їхнього села декого записали. Можуть і його забрати. Та все ж надія на коротку війну, хоч і маленька, але жевріла. Розмірковували разом, що якщо й Ілька теж заберуть на фронт, то невідомо куди він попаде. Не дай Боже – на передову. Лишалось погодитись на пропозицію капітана: піти

з Орликом до артилерійської частини, яка стояла в їхньому селі. Тоді хоч коня можна буде врятувати. Та й він в тиловому обозі буде.

І Ілько-Гілярій пішов.

8

Він став бійцем артилерійського дивізіону. Там його почали звати Іларіоном – на російський манер.

Спочатку увесь час відступали. Покинули Галичину, пройшли подільським лісостепом, переправились через Південний Буг у Вінниці. Нарешті зупинились. Дивізіон розмістився на високих пагорбах Старого міста і зайняв бойові позиції. Вони мали прикрити відступ піхотних дивізій, після того по команді знищити міські мости через Південний Буг. З завданням впорались би, якби не прикрий випадок. Ситуація була складна, виникла загроза оточення 12-ї армії. Німці не припиняли гатити по переправі, аби завадити супротивнику перейти на лівий берег. Тому командування вирішило обрати для переправи ніч на 19 липня. Як тільки почали переходити, сапери, прийнявши свої підрозділи за німецький авангард, в паніці, висадили в повітря дерев'яний міст. На додачу, ще й артдивізіон, в якому служив Ілько, обстріляв лінію переправи. Завдання ускладнилось, довелось шукати інші способи подолати водну перешкоду.

Якщо б не цей епізод, то загалом, артилеристи добре протрусили гітлерівські ряди. Та все ж фронт постійно відкочувався вглиб країни – на схід. Ілько швидко знайшов спільну мову з однополчанами. А Орлик був йому нагадуванням про рідну домівку. Ілько згадував, як інколи його кохана дружина Ганна, накинувши оброть на шию коню, наспівуючи, вела його з пасовиська. Або як його люба донечка Оксанка, вказуючи ручкою на Орлика, намагалась щось важливе донести про коника. Дуже зворушлива була картина.

Кінь показав себе з найкращого боку. Ількові здавалося, що той був більше радий переходам, ніж тій одноманітній роботі, яку виконував вдома. Командири конем були задоволені, бо ж тягачі частенько ламались, і тоді важку роботу виконував він: і гармату, було, з болота витягне, і полуторку смикне, щоб завелася, та й у далеких переходах, особливо стежками, він був незамінний.

– Вот видишь, а ты говорил, что конь у тебя болезненный, – кидав інколи капітан, проходячи повз. – Чтоб мы без него делали?

Ілько був сповнений гордості за свого улюбленця. І справді, багато разів разом вони робили добру справу.

Та війна є війна.

Це вже було під Харковом. Дивізіон стояв у відкритому степу. Ворожа авіація налетіла несподівано. Німецькі бомби падали точно в ціль. До лісу рукою подати, але сховатись там – ще гірше, бо ж доведеться відповідати. Кинути техніку вважали дезертирством і карали за таке суворо: трибунал – це або розстріл, або штрафбат. Тож багато солдат там полягло, а від військової техніки за півгодини лишилися лише уламки. Орлику під час того бомбардування осколок уп'явся в шию, звідки миттєво фонтаном хлинула кров. Ілько кинувся до бідолахи, але все, що міг зробити – це затулити рану, щоб вгамувати той фонтан. Та марно. Під час наступного нальоту артилерії і його самого поранили в голову. Ілько втратив свідомість. Затим контузія, госпіталь на Кавказі, довге лікування. Там же знайшла його перша нагорода.

Безмежно шкода було Ількові Орлика. Пішовши з ним на фронт, він хоч і подовжив коню життя, та не надовго. Втішав себе тим, що якби віддав тоді гнідого просто в нікуди – той давно пішов би на м'ясо, а так – загинув героїчно, в бою.

Війна не щадила нікого і ламала долі. Багато людей гинуло, та ще більше потрапляло у полон, опинившись в оточенні. Деякі здавалися добровільно, особливо ті, кого допекла сталінська влада. А когось підбирали важко пораненого, інколи непритомного.

Оточень під час цієї страшної війни було багато. І Ілька це теж не оминуло. То було вже в 1945-му в Угорщині, неподалік озера Балатон. Невеликий підрозділ бійців, серед яких був Ілько, відправили назустріч автомобільній колоні, що доставляла дивізіону припаси. Наші бійці втрапили у засідку противника, коли рухались лісом. То були угорські солдати, які у тій війні воювали на стороні Гітлера. Вони влаштували страшенну стрілянину. Майже всі бійці загинули, лише Ількові вдалося залягти в якійсь норі – можливо навіть вовчій – і тим врятувати собі життя. Він цілий тиждень бродив лісом, боявся попасти до рук ворогів. Чоловік нічого не їв, окрім якихось корінців. Хоч при ньому був автомат і він міг вполювати зайця або лисицю, одного разу бачив навіть лося, але стріляти не наважувався, бо не хотів себе виказати. Не раз чув Ілько десь неподалік чужу мову: тоді з обох сторін у тому районі було зосереджено сила-силенна військ. Коли врешті вийшов до своїх, був настільки знесилений, що раптом заляк, не міг вимовити слова. Добре, що хоч не підстрелили його одразу ж. Нагодували, дали відіспатись і ... відправили на перевірку до рук контррозвідки «Смерш».

Якраз у той час почали створювати стани для перевірки підозрілих. Часто пристосовували під них колишні німецькі концтабори – не пропадати ж добру. Туди потрапляли різні люди: ті, хто виходив з оточення, ті, кого звільнила армія з таборів, також гастарбайтери, які під час війни працювали в німецькій промисловості. З фільтраційного табору можна було вийти на волю без наслідків, а можна й в ГУЛАГ потрапити. Це вже як комісія вирішить. Ілько був свідком, як

один молодий хлопець-гастарбайтер, – на питання: «Як тобі працювалося у бауера?» необдумано відповів: «Нормально працювалось», чим неабияк розлютив перевіряючого – за це його відправили на Колиму. Комісія мала до двох місяців, щоб з'ясувати винна людина чи ні. Ілько звісно хвилювався, бо два місяці вже спливали, а його якимось кволо перевіряли. Та врешті той факт, що він зберіг в оточенні зброю – не кинув – і вийшов з нею до своїх, схилили шальки терезів на його користь. Можливо також посприяли і бойові нагороди, отримані за роки війни. Ілька виправдали, але з умовою, що йому доведеться ще якийсь час послужити в армії й після закінчення війни. Хоч так!

Звісно, він вже давно мріяв про повернення додому, бо ж війна закінчувалась і у повітрі відчувався дух перемоги. Усі воєнні роки сумував за коханою дружиною, за рідною донечкою, адже не бачилися вже чотири роки. Тієї весни, під час наступу, коли гнали противника у напрямку Дністра, його частина проходила рідними місцями – за якихось 50 кілометрів від домівки. Він усю ніч не міг стулити очей, постійно дивився на південь – у бік свого села. Ілько поглядав на зоряне небо і йому здавалось, що саме ті зорі, які він умовно відзначав, зараз знаходяться над його хатою, де спить Ганна поруч з донькою Оксаною. Йому ввижалось, що можливо і його Ганнуса у той момент не спить і дивиться крізь віконце на північ, звідки час від часу гримлять постріли і палає заграва.

А зранку артилерійська колона пішла далі, віддаляючись від рідних місць.

9

В квітні 1945-го Червона армія увійшла в столицю Австрії – Відень, а армії союзників по антигітлерівській коаліції наступали з заходу і півдня. Кільце стискалося і врешті ні-

мецькі війська капітулювали.

9-го травня проголосили про закінчення війни. Настав мир, хоча в окремих районах Австрії ще продовжували стріляти. Рештки фашистів ховались в передгірських районах Альп, адже на боці Вермахту під час війни воювали півтора мільйона австрійців і дехто не поспішав складати зброю. Частина з них воліли радше здатись у полон американським військовим, аніж советам.

Для настання мирного безпечного життя потрібен був час.

Австрія була поділена на чотири зони впливу між союзниками: СРСР, США, Англією і Францією. Радянському Союзу дістались східні і південно-східні території країни. Місто Відень теж було розділене. На вулицях встановили щити, написи на яких сповіщали про вхід в ту чи іншу підконтрольну зону, простою мовою, – в зону окупації. Кордони між ними були умовними, їх можна було вільно перетинати, принаймні, вдень. Місто патрулювали міжсоюзні четвірки, які склались з представників держав-переможниць. Відень був переповнений людьми у військовій формі, але їм було заборонено носити зброю. Такий порядок пануватиме тут упродовж десяти років.

Ілько потрапив на службу у Вінер-Нойштадт – невелике старовинне містечко у Нижній Австрії за 60 кілометрів від столиці. Йому випало забезпечувати охорону колишнього військового підприємства Вермахту, яке тепер виробляло іншу продукцію, уже для потреб Союзу. Там в основному працювали місцеві австрійці з навколишніх сіл. Такі, як Ілько, жили в двоповерхових корпусах неподалік заводу, а харчувались у військовій частині, що межувала з заводом. В кімнаті з ним жили ще двоє: Василь з Чернігівщини, та Іван з білоруського Гродно. Заробітна плата надходила на книжку в банку, а частину виплачували в австрійській валюті – шилін-

гах. Ними наші військові, яких тут було дуже багато, розраховувалися в магазинах та на ринку. Ілько більш-менш володів німецькою – єдиний плюс, який йому дало перебування колись давно у таборі «Талергоф». Тож, завжди хтось зі знайомих напрошувався піти разом на ринок. Попри післявоєнне безладдя, Австрія дивувала наших військових високим, порівняно з СРСР, рівнем життя, асфальтованими дорогами, впорядкованими клумбами, дивовижною архітектурою, комунальними зручностями, загальною електрифікацією. Але говорити про переваги капіталістичного устрою військовим заборонялось – спеціальні органи ретельно відслідковували таких людей і обов'язково карали.

Містечко Вінер-Нойштадт, як і Відень, було поділене на чотири зони окупації. В советській частині був клуб, в якому для наших крутили пропагандистські фільми. В фойє клубу висіла географічна карта Австрії.

В окремі дні відбувались військові навчання, проводили стрільби, слухали політінформацію, по черзі готували доповіді на політичні теми. У вільний час грали в теніс або футбол, а вечорами читали книжки з клубної бібліотеки – в основному класику. У сусіда Івана були трохи інші уподобання. Йому було 25 років, у вільний час він більше переймався тим, яку кінострічку привезуть до клубу наступного разу та цікавився, коли будуть танці. Там він прагнув познайомитись з гарною дівчиною. Другий співмешканець – Василь постійно писав листи додому. Про що можна писати так часто, Ілько не розумів. Він знав, що усі листи проходять цензуру, їх попередньо читають спеціальні службисти при штабах, тому писати можна лишень загальну інформацію: про погоду, почуття, сни. Сам він писав лише тоді, коли отримував листа від Ганни. Вона розповідала про рідний дім, успіхи доньки, та про те, що вони з нетерпінням чекають його повернення після того, як він переможе фашистів.

Перечитуючи листи з дому, Ілько поринав у довгі спогади. Інколи вони ставали такими глибокими, що торкались років дитинства. Особливо вони загострились, коли він ще раз ступив ногою на австрійську землю. Ількові одразу згадалися роки перебування в концтаборі під Грацем. Він пам'ятав усі жахи, які бачив там: голод, холод, смерть. Він пригадував і тартак, на якому якийсь час працював батько, і гору Шлоссберг, на яку щодня виводили табірників на роботу, і ту сімдесят п'яту сходинку, на якій обіцяв викарбувати букву «М» отець Петро. Де він зараз? Чи живий?

Через 30 років Ілько знов опинився неподалік Талергофу. На карті все добре було видно: до Грацу, який перебував в британській зоні окупації не так вже й далеко – близько сотні кілометрів. «Глянути, хоча б одним оком», – майнула думка. Вона здалася ще більш реальною після того, як Ілько, зайшов на місцеву автостанцію. Не хотів заходити – ноги самі туди занесли. Побродивши біля кас, з'ясував, що до Грацу курсують автобуси. Грошей, які він отримав за місяць служби, вистачало якраз на квиток. Єдине, що його стримувало, це обмеження військовим покидати межі містечка. Їм також заборонялося користуватись транспортом загального призначення – про це попереджали. За такі порушення могло добряче перепастися. Навіть, для того щоб відвідати помешкання когось з австрійців, себто, сходити в гості, – треба було отримати дозвіл у спецвідділі. Щоправда, це майже завжди дозволяли – той же Іван часто цим користався, бо, знайомлячись у клубі з австрійками, напрошувався до них додому. Процедура отримання дозволу була простою: треба записатися і пройти формальний інструктаж. Іван вже стільки разів те слухав, що знав усе напам'ять. Він навіть жартував, що тепер ладен сам проводити інструктажі. Всяк час при тому його й інших застерігали, що на території Австрії ховається ще багато невиявлених колишніх солдатів німець-

кої армії, подекуди озброєних. Говорили, що вони можуть бути небезпечними і називали їх бандитами. Слід сказати, що ці застереження були небезпідставні. Про затримання і роззброєння часто повідомляли на політзаняттях, і в газетах час від часу з'являлась схожа інформація. Ці люди і справді були небезпечними, особливо для солдат СРСР, з якими ще вчора воювали і які назавжди залишились для них лютими ворогами. З іншого боку, тепер ці колишні солдати Вермахту були загнані у глухий кут, і у них не було виходу, окрім советського концтабору, куди, звісно, ніхто потрапляти не хотів. Вони ховались у віддалених, малолюдних районах країни – там, де не було військових гарнізонів: у передгір'ях Альп, на покинутих фермах, по лісах та поблизу річечок. У Вінер-Нойштадті їх не бачили.

Ілько вирішив поділитись своїми роздумами з чернігівчанином Василем. У чоловіків одразу склалися дружні відносини. Інколи довгими вечорами вони ділились спогадами, розповідали один одному про свої сім'ї, які чекали їх вдома. Мріяли.

Ділячись з Василем своїми намірами відвідати Грац (або й «Талергоф»), Ілько звичайно ризикував. Хтозна, як той відреагує. Якимось вони йшли з солдатської їдальні, і Ілько сказав:

– Ти питав, як я навчився розуміти німецьку мову.

– Так, цікаво, – повернув голову Василь, очікуючи пояснення.

– За весь час на війні я нікому не відкривався... Не хотів, щоб мене в тил закинули, як диверсанта... А потім навіть забув на якийсь час про ті дитячі роки, і згадав лише, як ступили на австрійську землю. Тож, не хотів би, щоб і зараз комусь це стало відомо... Просто це ні до чого!

Василь завірив, що він – «могила». Ілько довго розповідав, а Василь із захопленням слухав, інколи аж затуляючи роту рукою, щоб надмірно не виказати емоцію. Спочат-

ку йому не сильно вірилось, та хіба міг обманювати Ілько? Вони ж бо побратими.

– І я на твоєму місці мріяв би ще раз відвідати ті місця, – підхопився Василь. – Тим більш – ти мусиш глянути на ту 75-ту сходинку!.. Щоправда, хто тебе відпустить? Це ж в британській зоні окупації... Та й німчури, кажуть, там ще багато... Ні, навряд чи це можливо.

– Отож і залишається лише мріяти, – сутужно відповів Ілько.

– Хіба що інкогніто, – розвивав думку Василь. – Але для цього потрібно вдягнутись у цивільну одежину, інакше патруль може загребти.

– Де ж її взяти? – засмутився Ілько. Василь немов би й не чув останніх слів, продовжував своє:

– Так і англійці тебе одразу зупинять, якщо будеш у нашій формі – спитають документ, якого в тебе немає. І тоді чо'!? – Спитав і сам одразу ж відповів на своє питання, це пролунало, як вирок. – Заарештують!.. А потім передадуть нашій комендатурі.

– А якщо порадитись з майором зі спецвідділу? – роздумував вголос Ілько. – Адже їздять же наші з депешами до союзників. То може і я б міг таким розсильним побути?

– Ага-а! Тільки тоді тобі доведеться усю свою біографію розповісти, – не погодився Василь. – В ній, звісно, нічого протизаконного немає, та ти ж знаєш як у нас... Майор запише твої слова в особисту справу. А потім обов'язково почнуть копати, розпитувати – чому одразу не повідомив. То можеш потрапити в халепу на свою голову, – швидко розклав усе по полицках Василь, бо ж радити завжди легше. Та, вочевидь, він був правий. І Ілько це теж розумів.

Вони підійшли до прохідної, де продовжувати розмову було не варто. Та й уже час кожному відправлятися на свій пост.

Корпуси цехів з червоної цегли всередині заводу тулились один до одного. Робітники по території не вештались – все немов вимерло. Але в цехах кипіла робота. Час від часу з якогось з них виїжджала вантажівка з заготовками, а може – й з готовою продукцією. Цікаво було те, що ці вантажівки з внутрішньозаводськими двозначними номерами зовсім не мали кабін, – водій сидів, мов на табуретці, а позаду нього був кузов. Дивні ці австрійці: наш водій кинув би усе та спершу взявся ліпити якусь кабінку з фанери або металу. А цей – ні: прийшов на роботу, тож тільки нею і займається. Або ще одне: до їхніх послуг була їдальня. Піди – пообідай. Ну, звісно, якісь копійки, вірніше – кілька грошей, вирахують із зарплати наприкінці місяця, але ж наїсися. А от ні! Кожен із собою з дому торбинку принесе: в ній пляшка молока або соку, хліб з маслом – по-їхньому: бутерброд. Така у тих австрійців економія.

Увечері Василь повідомив Ількові, що можна вирішити питання цивільного вбрання.

– Іларіоне, я тут з одним австрійцем в нормальних стосунках, – притишено повідав Василь. – Він може позичити на кілька днів одяг. Не хвилюйся, – підняв Василь палець вгору, – я йому не казав для кого – тому він подумав, що я хочу до дівчини вирватись. Єдине – черевиків він зайвих не має.

– Черевики – то не головне, можна й у чоботях бути, – відповів Ілько.

Він розумів, що поїздка, яку він обдумує, може виявитись небезпечною. Вулицями вештаються патрулі, щомиті можуть зупинити, затребувати документи. В місті ще так-сяк, а одразу за ним, – де зона відповідальності іншої держави, – краще не попадатись. Наші, якщо з'ясують, що був там – «у них» (!!), вимагатимуть пояснень. І хоч по закінченню війни дали послаблення, та все може скінчитися дуже сумно. До-

ведеться відбріхуватися, придумувати щось на кшталт того, що поплентався за бабою, а та обдурила й втекла. Якщо питають, хто вона чи накажуть показати, то доведеться сказати, що хтозна: познайомились, зустрічались, любились, потім покинула... А що? Зараз багато хто з солдат до австрійок бігають. Попри браваду Ілько усвідомлював, що цей його лепет виглядатиме наївно і ризик дуже великий.

10

Подумки Ілько розробив план поїздки в Грац. Найкращим днем для цього була неділя, тому що вихідний і не треба йти на завод, – звичайно, якщо мова не йде про чергування. Командири військової частини у цей день при сім'ях, сидять вдома, відпочивають, займаються своїми справами. З іншого боку, в неділю багато солдат-строковиків гуляють містом: їх відпускають у «звільнення», видаючи спеціальні перепустки, випсані на клаптику папера. Там міститься інформація про особу, якій дозволене вільне пересування: прізвище, звання, термін дії (до якої години). У такий день величезна юрба молодих і немолодих солдатів заповнює вулиці – їх усюди, немов насіння хтось висипав із мішка. Це могло б втішати Ілька, адже серед великої кількості людей легше розчинитись. Та не можна було нехтувати іншою обставиною: у неділю усюди по місту вештались посилені патрулі-четвірки, з представників держав – гарантів миру. У вихідний додатково виходили і суто советські патрулі, бо цих військ у місті стояло найбільше.

У неділю одразу після сніданку, на який Ілько з'явився лише для того, щоб засвідчити свою присутність (тобто, ось я тут – і нікуди не збираюсь!), він прихопив торбинку з цивільним одягом, вийшов на вулицю і чкурнув у напрямку південної околиці міста. Цей маршрут він запопадливо випробував останніми днями кілька разів, щоб сьогодні не

зірвалось. Ілько умисно не завернув на автостанцію, адже там найлегше можна наштовхнутись на патруль, а це в його плани не входило. Пішов у напрямку околиці.

Ось і останні міські будівлі, далі – місток через гнилий потічок, а за ним починаються поля виноградників. Їх навкруги сила-силенна. Австрійці розуміються на цій культурі і щороку виробляють багато вина, причому, роблять виключно сухе, від якого складно сп'яніти. Тут воно у кожного господаря, який має хоч клаптик землі. Його вони п'ють щодня замість соку або узвару.

Ілько непомітно озирнувся. Навколо – ні душі. Він спустився під міст, перевдягнувся. Штани заправив поверх чобіт, щоб не привертати зайвої уваги, хоча чоботи в нього були не советські – американські (такі видали). Військове вбрання засунув в торбинку, прикопав у сухому місці.

З-під мосту проглядався вигин дороги, по якій незабаром за розкладом мав йти рейсовий автобус на Грац. Ілько розрахував все точно, бо не пройшло й десяти хвилин, як з-за рогу вирулив незграбний напівпорожній автобус. Він здалеку побачив табличку на передньому склі «Graz» і це додало йому впевненості. Варто було лише злегка махнути рукою, як важка машина зупинилась. Ілько знайшов вільне місце позаду і відвернувся до вікна.

* * *

В Грац прибули по обіді. Місто розташоване у передгір'ях Альп, тож залісені узгір'я і зелені долини поміж ними не дивина. Гору Шлоссберг Ілько впізнав ще з вікна автобуса. Ще б пак! Стільки з нею пов'язано. Вона піднімалась над навколишнім ландшафтом кременезним велетнем. Серце Ілька шалено забилося. «Ах, якби знала рідна матуся, – де я зараз... Що б вона сказала? Уявити складно... Нема її, на жаль, вже давно, нема». Як повернулись із заслання в Україну у

1917-му, то Марта прожила зовсім небагато, якихось п'ять років, та й ті хворіла, бідна... Перебування у таборі підірвало її здоров'я, бо жінці завжди важче долати труднощі, ніж чоловікові. До того ж, ще й вагітною була.

Пасажири висипалися з автобуса і швидко розбіглися кожен у своєму напрямку.

Ілько роздивився навколо, розтер зомлілі від чотиригодинної подорожі ноги. З'ясувавши, що у зворотному напрямку до Вінер-Нойштадта буде до вечора ще два рейси, він за п'ять хвилин вже прямував у напрямку гори. Хвилювання від зустрічі з минулим переповнювали його, чоловік ледь стримував своє сум'яття. В місті у цей час було велелюдно. На вулицях переважало жіноцтво, а також літні люди, бо ж, як усюди, молодих чоловіків забрала війна. Дітки з сумними очима вдивлялись у перехожих, немовби, сподіваючись в одному з них побачити свого тата. Заклопотані австрійки поспішали кудись у справах, адже на їхні плечі лягли величезні турботи: нагодувати сім'ю, дати раду дітям, допомогти батькам, вдягнутися, сплатити за комірне. Поважні люди обох статей збиралися купками, обговорювали політичний стан, сперечались про майбутнє Австрії, говорили про нагальні проблеми. «Скільки лиха війна наробила, – подумав Ілько, прямуючи міською набережною. – Це ж і у нас в Україні тепер такі труднощі». Подекуди йому траплялись люди у військовій формі, вони голосно розмовляли англійською, сміялись. На нього ніхто не звертав уваги.

Ілько повернув з набережної і попрямував уздовж трамвайної колії, пірнув у вузьку вуличку, перед тим кинувши оком чи немає патруля. Хоч минуло тридцять років, йому одразу пригадалась ця частина міста, щільно забудована три-чотириповерховими будинками готичної архітектури, історія яких могла сягати часів середньовіччя. Він вийшов на невелику площу, що впиралася в гору Шлоссберг. На площі,

як і раніше, стояв фонтан – нескінченне джерело доброї питної води. Ноги самі понесли у напрямку сходів – мети його подорожі. Ось вони, виснажливий труд над якими забрав життя багатьох українців. Це ж тут він – восьмирічний Ілько, стирав до крові долоні, вириваючи зі скель добре вкорінені чагарники, це ж тут він збивав коліна, видираючись на гору. Тут його батьки поклали своє здоров'я...

Тепер ця частина Грацу була упорядкована. Ілько відмітив, що сходи огорожені знизу до самого верху кам'яними парапетами, уздовж яких вишикувались до вершини освітлювальні стовпи. Він підійшов ближче. Біля сходів крутились декілька шотландців. Їх легко було впізнати по специфічному вбранню – спідницях у клітинку, з під яких проглядались волосаті чоловічі ноги. Такий одяг вже не був для Ілька дивиною, бо ж не раз доводилось бачити шотландців під час спільних парадів союзних військ. Хоч зараз вони говорили англійською, та він зрозумів, що до завтрашнього ранку сходи для відвідувачів закриті. Звісно, що ця обставина Ілька дуже засмутила: подолати такий ризикований шлях і не досягти мети. Він відійшов до центру площі, звідки найкраще проглядалась уся траєкторія сходів, і спробував очима відшукати «свою» сходинку – сімдесят п'яту. Йому здалося, що він її бачить, але насправді лише вгадувалось місце, де та ховалась за масивними перилами огорожі.

В голові майнула підступна думка: «А якщо залишитись до завтра, пересидівши ніч десь на березі річки Мари, а вранці пройтись сходами Шлоссберга?». Та він одразу відкинув цю ідею. Розумів, що важливо сьогодні повернутись назад вчасно, аби не помітили його відсутності. Лише це зберігало для нього надію побувати тут ще раз. «А що? – подумав Ілько. – Якщо я зміг дістатись сюди сьогодні, то чому б не повторити поїздки ще колись».

До відправлення першого автобуса залишалося півто-

ри години, а другий рейс вирушав аж через три. У Ілька зостався час побачити ще щось, що б нагадало йому про ті роки. До табору «Талергоф» було з півтори години ходу, тож він не встиг би повернутись навіть до відправлення другого автобуса. А ось до тартака можна було дістатись за якихось 20-30 хвилин. І Ілько вирішив йти туди, тим паче, що дорога була йому добре знайома. «Якщо навіть не вдасться потрапити на територію водяної лісопильні, – наперед застеріг він себе від невдачі, – то можна буде оглянути її з берега».

І Ілько вирушив на зустріч з пам'ятним об'єктом, але, як виявиться, – назустріч своїй трагічній долі.

За кілька хвилин скорого кроку він дістався мети. Перед ним відкрилися корпуси непрацюючого виробництва, ворота якого були розчинені навстіж. По порослій траві було зрозуміло, що їх вже давно ніхто не закривав і подвір'ям лісопильні довгий час гуляє лише вітер. «Оце так!» – подумалось Ількові. Вмить пригадалося, як багато людей колись працювали тут, як кипіла робота. Серед них був і його батько. Він разом з іншими табірниками перетягував важкі півметрової товщини дерев'яні колоди поближче до виробничого цеху, а потім їх заносили всередину для поздовжнього розпилу.

Підприємство мало декілька виробничих цехів. Будівля основного цеху – тартаку стояла на березі рукава річки Мара, водяне ж колесо розташовувалось поза межами цієї будівлі, а тому називалось надвірне. Під час перебування в таборі у далекому 1915-му маленького Ілька вражала і дивувала здатність потоку води обертати важкі механізми. І хоч достеменно вивчити принцип їхньої дії він тоді не встиг, та все ж основи роботи назавжди запам'ятались. Масивне колесо було занурене на третину у воду, струмінь якої, підсилений направляючим лотком, рухав його. Далі через систему воно крутило шестернями ще одне колесо – вже мен-

шого розміру, яке знаходилось всередині приміщення, теж нижче рівня підлоги, в своєрідній шахті. Звідти через шатуни рухалась металева пила, до якої робітники доправляли ті самі величезні колоди для розпилу.

Ілько підійшов до будівлі і через відчинені двері зайшов всередину. На протилежній стіні виднілось ще двоє чи троє таких же отворів, а через них поза рослинністю проглядалась річка. Будівля частково не мала даху, – схоже, що його пробив артилерійський снаряд. Птахи заповнили простір всередині, облюбувавши для себе балки піддашся. Дерев'яна підлога у багатьох місцях згнила – виднілось декілька проваль, поміж дошками проглядалася земля, а у протилежному кутку, там, де мало стояти внутрішнє колесо тартака, – з глибини чувся гомін води. Птахи з висоти дивились на Ілька, немовби питаючи: «Чого тобі, чоловіче, у цій покинутій коробці треба?». То були середньої величини особини з хижачькими дзьобами, схожі на тих, що в Україні звуть боривітер, але ці були сірого кольору. Ілько десь чув, що вони з породи соколів. А соколів люди здавна використовували на полюваннях, тобто, вони жили поруч з людиною. «Не схоже, що цих можна приручити», – подумав він.

Промінець сонця відбивався на протилежній стіні. Природно, що очі Ілька на якусь мить зупинились на птахів. Раптом ті стрепенулись зі своїх місць і, гучно затріпавши крильми, перелетіли на інший бік цеху. Ількові на мить здалося, що вони чимось збентежені. Він озирнувся навколо, та нікого поруч не було. Завмер, не ворухився якийсь час. Птахи теж заспокоїлись, але продовжували пильно спостерігати за ним. «Людина тут рідкісний гість», – зрозумів Ілько.

Йому захотілось пересвідчитись, чи справді там, звідки чутно було шум води, і зараз стоїть одне з тих коліс, які рухали механізми усієї водяної лісопильні. Він направився до протилежної стіни – повільно і обережно, немов ступав

по тонкій кризі, обираючи найбільш сухі і міцні дошки підлоги. Зробивши кілька кроків, Ілько раптом помітив в кутку маленьке пташеня, яке підстрибувало і метушилось, відчуваючи небезпеку. Воно намагалось розкрити крила, щоб злетіти, але було помітно, що крило у бідолахи поранене, на ньому запеклась кров і воно звисало неприродно окремо від тіла. Пташеня було знесилене та вочевидь нещодавно зазнало нападу щурів або куніці. Воно залякано дивилось на Ілька. Він вирішив допомогти, врятувати пташеня, підсидивши на одну з перекладин піддашся, – там би воно почувалося у безпеці.

До кутка, в якому перебувало пташеня, а разом – і до шахти, в якій мало бути колесо, лишалось 2-3 метри, коли птахи знов знялись з балок і полетіли на первісне місце. Ілько від несподіванки інстинктивно пригнувся і вигнув голову вгору, проводжаючи їх поглядом, на мить забувши про небезпеку провалитись. Опанувавши себе, він підхопив пташеня і, трохи підстрибнувши, одним махом посадив його на перекладину. Пташеня встигло одразу вчепитися в неї своїми кігтями, а чоловік подумати: «Тепер йому нічого не загрожує!». Та наступної миті він відчув, як дошки під ногами стають м'якими, тріщать, провалюються, а його тіло сунеться вниз. Останнє, що встиг почути Ілько, – це жалісливі крики птахів і гуркіт великої маси води, яка перекидалася з каменя на камені. Він відчув холодні водяні голки, які раптом врзались в тіло... і темряву.

*

Подальша доля нашого героя Ілька-Гілярія-Іларіона невідома. Оскільки до військової частини він не повернувся, його внесли до списків тих, хто пропав безвісти. Відповідну довідку отримала його дружина і діти.

Слідчі контррозвідки «Смерш» доклали усіх зусиль для

з'ясування обставин зникнення солдата Червоної армії. Вони опитали кожного, хто так чи інакше був пов'язаний з ним по службі. Особливо дісталось сусідам по кімнаті: Василеві та Іванові. Але ті наполягали, що їм нічого невідомо. Тим не менш врешті їм змінили місце служби і відправили до Союзу. Перед від'їздом Василь встиг розрахуватись за втрачений одяг з австрійцем, який позичив свої сорочку і штани.

Окупаційні війська вивели з території Австрії в 1955 році.

Дружина Ілька Ганна прожила довге життя. Вона більше не вийшла заміж, сподіваючись на диво – знову побачити свого чоловіка. Донька Оксана, яка майже не пам'ятала батька, шанувала його і мріяла дочекатись нагоди відвідати місця його служби.

Війна закінчувалася...

1

Весна 1945-го. ДСВ закінчувалась. Німеччина лежала в руїнах після обстрілів радянської артилерії і бомбардувань союзників. Невеликі розрізнені групи солдат з країн німецької коаліції відійшли у гірські лісові райони і готові були захищатися до останнього. Їх можна було порівняти із загнаним у глухий кут звіром. Великі міста, у тому числі столиці – Берлін, Відень, Будапешт – були поділені союзниками на чотири зони відповідальності, а фактично – на зони окупації чотирьох держав-переможниць. Об'єднані інтернаціональні патрулі-четвірки дефілювали у людних місцях, а крім них зустрічались ще й патрулі держав коаліції.

Радянський Союз, як і інші країни, створив спеціальні табори для перевірки осіб, яких підозрювали у співпраці з державами німецької осі. Згідно з домовленостями, союзники обмінювали своїх людей, якщо ті були громадянами їхніх країн станом на 1939 рік. В СРСР і раніше усіх підданих підозрювали у зраді та шпигунстві, а тут такий претекст – війна. Перевіряли тих солдат, хто вийшов з-під оточення; тих, хто повертався з німецького полону; радянських громадян, які воювали на боці вермахту (РОА); тих, хто працював у сільському господарстві і на підприємствах ворога. На кожну людину органи безпеки заводили так звану фільтраційну справу.

Славко вже п'ятий тиждень перебував у периметрі табору, розташованого на території Чехословаччини. Розумів, що перевірка необхідна і терпляче чекав закінчення усіх процедур.

Чим був цей малопривабливий заклад з тисячами затриманих? То був колишній німецький концтабір, який радянська сторона спішно переобладнала під пункт перевірки. Терито-

рія огорожена колючим дротом, всередині неї рядами вишикувалися двоповерхові кам'яні бараки. Окремо огорожений корпус адміністрації, а ще харчоблок і медичний корпус. В бараках збиті з дощок дворівневі нари, матрац, набитий травою, ковдра дитячого розміру, рушник – от і все, що отримував затриманий. Непокоїла невизначеність майбутнього. Адже з тими, хто пройшли перевірку, зв'язок втрачався одразу після їхнього від'їзду. Через відсутність занять час у таборі тягнувся дуже повільно. Щастило лише деяким затриманим, кого нав'ючили роботою, – переважно вони були зайняті в обслуговуванні й підтримці життєдіяльності табору. Ще декількох молодих хлопців відправили в гірські лісові райони пасти отари овець або стада корів. Невелика група постійно працювала вантажниками на станції. Славко до жодних з них не належав, тож тинявся територією увесь вільний час, тлумився нудьгою. Під червневим сонцем було доволі спекотно і тому щодня зранку затримані намагалися зайняти місця з тіньової сторони бараків.

2

Славко присів навпочіпки, прихилившись до стіни табірної будівлі. Вдалині на підгір'ях колихалися верхівки дерев, виднілися залисина гірського хребта, десь віддалено іноді було чути протяжний гудок паротяга. Хмари повільно пливли на південь, утворюючи загадкові картини в небі. Він згадав рідну оселю, а в ній – маму. Напевно у цей час вона пореється біля печі, щоб щось приготувати собі та Оленці – його маленькій сестричці. Уявив, як та час від часу вибігає з хати, щоб перетнувши двір, спуститися до льоху і взяти там якусь морквину або картоплину. А побіжно жбурне жменю-другу висівок куркам, аби підбадьорити і завести їх. Славко подумав, що навряд чи тепер, як повз село прокотилися два фронти, є якесь більше господарство.

Колись їхня сім'я тримала коня, корову, теличку та ще курей два десятки. Щоправда, тоді, за Другої Речі Посполитої, все одно жили голодно, хоч і не так, як в сталінській Україні у ті ж часи. Бідували. Бувало, що мати не мала чим накормити дітей увечері – так і лягали спати голодними. Державна визискувальна система була побудована таким чином, що хоч селянин працював з ранку до ночі, вів власне господарство, проте, – як дотепно казали розумні люди, – якимось чином усе вироблене ним м'ясо, молоко, сир пролітало повз його рота і приземлялося на столах якихось ділків у великих містах. Сім'я ж селянина обходилася пісною їжею, а названі продукти використовували для обміну на мило, гас, сіль, одяг. Найчастішими стравами на столі були суп і кукурудзяна каша зі шкварками.

Славко піймав себе, що забагато думає про їжу. Від таких думок ще більше кортіло їсти. «Треба переключитись», – промайнуло у голові. Дістав із кишені часоміра, зиркнув котра година, та за мить вже не пам'ятав час. Годинником він дуже пишався, і разом із костюмом вважав найціннішими своїми речами. Тепер той був йому і другом, і порадником, і орієнтиром. Бауер-німець, на якого працював, давав відпочинок у неділю своїм робітникам і дозволяв у той день прогулятися містечком, відвідати ринок. Під час одного з таких походів Славко і придбав на базарі у старої німкені часоміра і ношеного костюма. Можливо, справжній господар тих речей загинув на фронті або помер. Його це не цікавило, бо ж на новий костюм все одно грошей не вистачило, а цей був ще доволі пристойний. Хотілося добре виглядати. Часто хлопця навідувала думка: от би рідним селом прогулятися, здивував би напевно усіх. Сусід – дядько Кирило неодмінно б сказав: «Ти гля, яким Славко парубком вже став!».

Славко згадав свою домівку. Саме у такі дні відправлявся напасати корів на пасовисько. Батька тоді з ними не було.

Ще у 1928 році він подався до Франції, сповнений сподівань на краще. Потім лише зрідка надсилав звітні листи. Писав, як заробить великі гроші, повернеться, тоді житимуть попанськи. Мати вірила йому, а Славко, хоч і малий ще був, – не вірив, лише посміхався. А ще – жалів мамцю, бо на її плечі лягли усі труднощі. Пам'ятав, батька й до від'їзду, – хоч тоді був ще зовсім молодим, – не тягнуло до роботи. Та вона усе дозволяла гарному, та ще й молодшому від себе чоловікові. Той немов її зачаровував. І справді був сильний, вродливий, навіть чарівний. Вдягнений франтово, а то й філігранно, міг подати себе. Про таких говорили: щиголь або піжон.

Разом з тим, у ті дні коли день рік кормить, його дружина не розгинала спину, діти теж виконували посильну роботу, він же – ледарював. Тому своєму батьку Славко не довіряв і своїм дитячим розумом вже тоді розумів, що сім'я для того не головне. А що для нього головне – він не знав.

3

Славко помітив, як до табірнього адміністративного корпусу під'їхала автомашина (з німецьких трофейних). З неї вийшли кілька радянських офіцерів. «Члени комісії, які визначатимуть долю тимчасово затриманих», – здогадався він, піднімаючись із землі, щоб не дратувати начальство, від якого залежало його майбутнє. Адмінкорпус знаходився віддалено від місця, де перебував Славко, і все ж звання військових вдалося розгледіти. Попереду йшов лейтенант, а йому догідливо, ледь не забігаючи наперед, розповідав про щось майор, доводячи очевидно свою істину. Військові перетнули невеличке подвір'я і піднялися сходами. В дверях майор, запобігливо пропустив лейтенанта вперед, чим ще більше здивував Славка, і зайшов другим.

– Ти ба, як він перед смершівцем прогинається, – кинув Григір, який стояв поруч. З Григорем вони волею долі позна-

йомились тут, у таборі, бо потрапили в одну кімнату, і тепер разом чекали на вирішення своїх доль. Григір походив із Чигиринщини, а Славко з Наддністрянщини.

– І справді. Вперше бачу, щоб майор поводився при лейтенантові так, немовби перед ним високе начальство, – здивувався Славко. – Чого це він?

– Зрозуміло чого! – пояснив Григір. – Той молодий служить у «Смерші», а майор – армієць. У цих смершівців тепер необмежена влада. Кого забажають, можуть заперти на Колиму: хоч з-поміж нас будь-кого, хоч фронтовика. Хто смершівцю не сподобався – той приречений.

– А як же об'єктивність, справедливість, чесний розгляд справ? – почувши про Колиму тепер вже не лише задля годиться, а й приміряючи до себе долю, поцікавився думкою нового знайомого Славко. – Хіба то вже нічого не означає?

– Означає, звісно, як же без справедливості, – натужно засміявся Григір. – Та лише доти, допоки ти йому чимось не сподобаєшся. А тоді – все! – доля тієї людини вже в його руках.

– Невесело, – озвався Славко.

– Ще б пак! З чого тут бути веселим? – погодився він. Подивився задумливо на небо, обвів його поглядом, мрійливо проговорив. – Гайнути б звідси: а там горами, лісами і вдома.

Славко дещо дізнався з біографії однотабірника, хоча й не був переконаний, що почута історія повна. Гастарбайтер Григір працював на одній з німецьких фабрик, що виробляла шасі для автопричепів. Коли розпочалися бомбардування міст, то одного нальоту авіації вистачило, аби від заводських корпусів нічого не лишилося. Були жертви, а могло бути їх ще більше, та напад стався вночі, коли в цехах майже нікого не було, крім заготовчої зміни. Житлові будівлі гастарбайтерів постраждали лише частково. Втім адміністрація втратила контроль й серед загальної метушні Григору було нескладно втекти. Інстинктивно він направився на південь: чи тому, що

на півдні тепліше, чи тому, що у тій стороні розпочиналася гірська місцевість, де можна при нагоді сховатися. Та згодом зрозумів, що доведеться все ж виходити до людей, шукати притулок, інакше помре без їжі та від холоду. На узгір'ї побачив пастуха, який пас корів. Попросив у нього молока, щоб хоч трохи втамувати голод і спрагу. Яке ж було здивування, коли у відповідь почув рідну українську мову.

Той розповів, що живе в одному із табірних поселень поблизу австрійського Лієнца, яке населяють колишні совєцькі громадяни, переважно з Кавказу, Кубані, Криму, південних українських областей. Ці люди бігли від жахів війни, а хтось втікав, бо не бачив свого майбутнього в СРСР. Деякі тут жили сім'ями, господарили, намагалися обробляти землю, дехто обзавівся кіньми та коровами. Табором опікувався комендант з англійців. Він жив у Лієнці і час від часу заглядав у справах. Самі поселяни мали можливість більш-менш вільно пересуватися впродовж дня найближчими околицями, попередньо узгодивши з начальством. Табір поділявся на сотні. Існувала умовна рада общини. Була своя служба порядку з самих поселян. Григир прожив у таборі три місяці, навіть встиг отримати спеціальну картку, яка засвідчувала легальність. Працював теслею на будівництві. Настрої в поселенні були такі, що люди найбільшим для себе злом вважали повернення до Радянського Союзу – тож були упевнені, що англійці не здадуть їх більшовикам. Утім, на початку травня останнього року війни, ці сподівання похитнулися, бо почали відбуватися незрозумілі й тривожні речі. Спочатку англійці заарештували і передали радянській стороні сотників, старійшин і офіцерів, себто, найбільш авторитетних поселян. Стало зрозуміло, що усі вони потраплять до рук НКВС, а про майбутнє кожен міг додумати сам. Згодом прийшов час випробувати свою долю решті мешканців поселення.

Григір звик діяти рішуче. Тож, обміркувавши ситуацію, вирішив покинути поселення і далі шукати можливість дістатися до України. Він чалапкав Австрією кілька днів, харчувався ягодами та корінцями. Дуже виснажився. На шляху трапилася залізнична станція, на якій вгледів кілька розбитих вагонів. Біля одного з них знайшов, як йому здалося, розсипану манну крупу. Дуже зрадів, почав запихатися нею, та коли вже добре наївся, то зрозумів, що то ніяка не крупа, а силікатний клей. Григіра врятувало лише те, що неподалік був струмок з джерельною водою. Він багато пив і рвав, знов пив і рвав. Іноді здавалося, що шлунок вивернеться назовні. Це отруєння клеєм відібрало сили, мрії дістатися рідної землі впали. Він вийшов на дорогу, де його затримав радянський патруль та помістив до фільтраційного табору. Тепер чоловік перебував в ньому ось уже другий місяць.

Після того, як Григір повідав свою історію, Славко здогадався, що той за першої нагоди покинув би і цей табір, щоб тримати курс додому. «Все одно ми звідси приречені потрапити на Сибір, – міркував Григір, – тож може краще випробувати долю? А там, як Бог вкаже. Врахуй, в наших селах ніяких паспортів не існує, тож у загальному безладі можна розчинитися і спокійно жити».

–Ось ти, наприклад, хизуєшся придбаним годинником. А навіщо він тобі? Це тобі може лишень зашкодити, – казав Григір.

–То що ти пропонуєш, здати його? – відповідав Славко, уїдливо посміхнувшись. – Але ж я його не вкрав, а заробив у Німеччині важкою працею.

– Та ні – здавати не слід. Чого ж годувати оцих смершівців? Ти його просто кинь в нічне відро з нечистотами, що стоїть біля порога, – навчав Григір. – Інакше він тобі може боком вилізти.

Славко аж зайшовся від тих слів. «Як це? Кинути у відхоже місце таку цінну річ, якою він так пишається. Ні, це неможли-

во». І хоч свого нового знайомого він цінував, проте до такого кроку не був готовий. Це його примусило хіба що задуматися.

Під час війни з якими тільки новими, незрозумілими, нелогічними речами він не стикався, якої тільки незнаної ранише жорстокості не бачив. Люди просто подуріли. Цинізм тріумфував. Славко пригадав, як на початку війни (десь у 1942-му), коли він ще був вдома, німці створили єврейське гетто у тому самому містечку поруч з його селом, куди колись на сходки КПЗУ ходив його батько. Вони оточили огорожею кілька кварталів, встановили на вході високі ворота і помістили всередину місцевих євреїв. А деяких з них і не довелося переселяти – вони залишилися жити в своїх будинках, просто змінивши статус: тепер вони стали мешканцями гетто. Якщо людина з будь-яких причин не надала документ про свою національність, то, як підозрювану в обмані, її теж могли заточити в гетто. Для визначення національності треба було подати німецькій адміністрації довідку про народження, тобто виписку про реєстрацію з церкви, костюлу або синагоги, які виконували в тій місцевості функції нинішніх РАЦСів. Довідка з синагоги від рабина або відсутність будь-якої іншої – дорога в гетто. За підроблену посвідку з церкви або костелу ризикував перед німцями нести покарання священник, тож навіть за гроші купити її було неможливо.

Славко це знав того й коли мусив запастися для себе такою довідкою, то священник з порога церкви попередив, щоб той дарма її не просив, якщо запису в метричній книзі не було. На щастя, запис був знайдений.

А євреям доводилося обживати гетто. Декотрі просилися вийти у місто, аби щось купити, й тоді їх у визначені години випускали. На рукаві кожен мав знак – зірку, а в кишені мельдкарту. Карта свідчила, що той має роботу або ж є членом сім'ї працюючого. Це дозволяло бути упевненим у завтрашньому дні. Наявність в мельдкарті літер «W» або «R» означа-

ла, що людина працює для вермахту або на оборонному підприємстві і має імунітет – більший, ніж у того, хто задіяний на господарській роботі або в лікарні. Отримавши тимчасовий дозвіл, євреї виходили з гетто і з сумними обличчями тинялися базарними рядами, де ще зовсім недавно працювали їхні лавки, ятки і лилося безтурботне життя. Вони крадькома викопирсували із лацканів одягу завчасно зашиті гроші або діставали якийсь грам золота чи коштовності та обмінювали на їжу й необхідні речі. І ніхто цим бідолахам не міг допомогти.

Життям мешканців общини опікувалася рада єврейських старшин Юденрат – офіційний орган, склад якого погоджували з німецькою адміністрацією. Всередині гетто працювала внутрішня служба порядку, яка складалася з найбільш шпарких і кремезних євреїв. Ці поліцейські відрізнялися міцною статурою і цинічним виглядом, були вдягнені у форму єврейської поліції і мешкали не в гетто, а в квартирах житлових районів міста. Зброю вони не носили, послуговувалися лише палицями та батогами. Під їх жорсткий погляд не варто було потрапляти. Вони пильнували своїх, й почасти виконували це з винятковою старанністю. За це німецька адміністрація дарувала їм лояльність. Німці не турбували також єврейських релігійних діячів, членів Юденрату і членів їхніх сімей. Час від часу гетто порожніло: когось відправляли до інших міст розбирати завали, інших – будувати військові об'єкти. Дехто працював на будівництві доріг, а хто був слабкішим або довгий час не мав роботи, того могла чекати і більш сумна доля, а саме – табір(!). Тому декому, щоб не втрапити до списків на переміщення, доводилося за своє працевлаштування ще й платити солідний хабар. Потім гетто знов наповнювалося новими мешканцями.

«Сумно. Схоже на табір, в якому ми зараз перебуваємо, – провів мимоволі аналогію Славко. – Вийти звідси неможливо. Заявити про свої права – теж. І майбутнє невідоме... Що буде далі?»

Слова Григора про Колиму не виходили з голови. Але поганого сценарію не хотілося навіть припускати, тож відігнав лякливі думки. «Адже тоді була війна, а зараз вона завершилася, – заспокоював себе хлопець. – Німеччина капітулювала, а разом з нею профашистські Угорщина, Румунія, Італія. В Ялті зібралися країни-переможниці: США, Англія, СРСР. Між державами укладено мир, тож з нами розберуться і ми поїдемо додому».

4

Спогади про рідну оселю не покидали Славка.

Батько повернувся з Франції незадовго до початку війни, десь у 1938-му. Розповів, що був затриманий французькою поліцією, коли розклеював прокламації. За це його вислали з країни. Як пізніше з'ясувалося, на території Франції він виконував різні дрібні доручення комінтернівських організацій: приймав участь у мітингах, «допомагав» страйкарям, розповсюджував листівки і прокомуністичну літературу.

Їхній сусід у селі, Кирило, тоді сказав батькові:

«Зрозуміло, що ти таким способом заробляв гроші. Та скажи: яка від тої роботи була іншим людям користь?»

Батько детально і з усією упевненістю пояснював, що простим людям треба боротися за свої права, щоб позбавити буржуїв багатств. Мовляв, якщо б пролетарії в усьому світі об'єдналися, а до них долучилися ще й селяни, то тоді б настало справжнє щастя.

«Завдання: зламати хребет світовому капіталізму – тоді процес піде швидко, – гаряче запевняв він. – Потрібно, щоб комуністичні партії в різних країнах водночас повалили свої уряди, а для цього комуністи постійно ведуть роз'яснювальну роботу, переконують населення у правильності вибору, говорять про щасливе майбутнє. Адже тоді й достаток з'явиться. Бо усі прогресивні люди заслуговують на добробут. Чи не так?»

Кирило лише всміхався.

«Ну ось ти кажеш про добробут, а до Франції свого часу ти відправлявся товстішим, ніж став зараз. Та й вдягнений був раніше по-людськи, а що тепер?» – реготав він.

Батько пояснював, що лише трохи оговтається, то й почне ділом займатися, на що Кирило кидав:

«Ти такий до діла, як свиня штани наділа», – і ще більше заливався сміхом.

Батько лише махав рукою і йшов далі, мовляв, що з не-свідомим говорити – тільки марнувати час без пуття.

Він справді повернувся з Франції, маючи жалюгідний вигляд. Зізнався, що французька поліція (яка звісно, за його словами, перебуває на службі у багатіїв) схопила його, доставила до німецького кордону і оголосила, що протягом наступних п'яти років в'їзд до Франції заборонено. Далі він довго чалап-кав пішки аж до України, бо грошей на дорогу не мав. Мешти на ногах були стерті до товщини тонкого паперу, а зі щілин стирчали пальці. На шиї все ж теліпався гальсбіндель (краватка), дуже модний у ті роки в Європі. На пам'ять від Франції залишилася тільки гарна, хоч і дешева, бляшка для краватки, зроблена з тоненьких плетених мідяних дротиків, вінчана головою кішки. Оце і весь зароблений капітал.

«А чого ж тобі той міжнародний Комінтерн не допоміг в Німеччині чи Польщі, коли ти пішки йшов?», – не вгамовувався навздогін сусід.

«А ти даремно смієшся, Кириле, – відповідав батько, – бо якщо комуністичні партії Німеччини і СРСР об'єднуються, – а до цього все йде, – то не буде на планеті потужнішої сили. Вони увесь світ переможуть і усюди запанує комунізм».

І яким би прибитим не повернувся батько, та мати все одно була щаслива, жаліла його, відгодовувала. Матері він таємно обіцяв(та Славко випадково почув), що можливо його (батька) запросять вчитись до СРСР у комінтернівський університет, що відкріє для нього великі перспективи. Мати

тільки всміхалася з того, пробачаючи йому все. Вона любила його і таким. Але все ж нагадала якось про історію з поетом з сусіднього села – Бобинським.

–Ти напевно знав нашого поета Василя, що на присілку жив? – чи то спитала, чи то ствердно кинула вона. – Він, що-правда, ще в 20-ті до Львова подався, працював там у журналах, редакціях, вірші писав, п'єси, був на виду. Кажуть, що тоді й в КПЗУ вступив.

–Я чув звісно про нього, хоч і не був особисто знайомий, – відреагував батько. – То й що він?

–Та кажуть, що так захопився лівацькими ідеями, що вирішив емігрувати до СРСР, думав, що там розкриє свій талант. Та ще й дружину вмовив з маленьким сином поїхати...

–То й що?– не вгавав батько.

–В Харкові йому запропонували гарну роботу, квартиру, – продовжила мати, пораючись біля печі, а батько встиг вставити із захопленням:

–Ге-ге, та то ж в столиці, не де-небудь!

–Так, в столиці. Але за два роки Василя заарештували, кинули за ґрати. Відсидів три роки, вийшов з тюрми, трохи пожив. Знов заарештували. Потім дружину заарештували. А що сталося з 5-річною їхньою дитиною – важко уявити! – не відводячи від чоловіка очей, говорила Ганна.

–Брехня! – не здавався батько.

–А про голод в СРСР теж брехня? – спитала тихо, витираючи руки об рушник.

–Про голод чув, але ж неврожаї, сарана, ховрахи, конкуренція на біржах – сама розумієш, обставини, – почав виправдовувати батько невідомо кого. – Та все у них налагодиться, адже комуністична партія знає, куди веде. Потужнішої країни немає.

Але після тієї розмови батько вже не мріяв про університет, у всякому разі, не говорив про це. Мабуть, і сам дорозумівся, що не надто там комусь потрібен і не дуже хтось за

кордоном перейматиметься його долею. Зі свого боку, мати створювала такі умови, аби він більше нікуди не брався їхати. За кілька місяців перебування вдома батько знов виглядав поважним, випещеним чоловіком. В його руці для солідності з'явилася тростина, та не якась проста, вистругана з дерева, якою послуговувались в селі люди літнього віку, а справжня – панська, філігранно виготовлена з тонкої металевої трубки і лише тримач її був дерев'яним.

Намагаючись адаптуватися після Франції, батько у пошуках себе знову запізнався з місцевими комуністами. Розгулюючи вулицями, почасті вступав у розмови про справедливість, достойне життя без панів, перемогу бідного класу. Одного разу йому не сподобалася відповідь сусідського підлітка, і він побив його згаданою тростиною. Селяни не пробачили побиття свого сина, звернулися до суду і батькові довелося відповідати. Точніше, відповідати довелося усій сім'ї Славка, бо на адвокатів «пішла» корова, яку годували цілий рік дружина з малолітніми дітьми, відмовляючи собі у нагальному. Славкові, звісно, таке не подобалось і відносини з батьком у нього ще більше погіршилися.

Хоч Ганна усе робила, аби її чоловік скоріше прилаштувався до побуту, та той висновків навіть з останнього епізоду не зробив. Ходив по селу, мріяв про краще життя і кар'єру, продовжував брати участь у діяльності місцевої ланки КПЗУ, відвідував потаємні збори.

Ці походеньки допоможуть йому через кілька років, – коли прийдуть *совєти*, – спробувати себе головою сільської ради і це ж заподіє йому смерть.

5

Славко пригадав, як у вересні 1939-го прийшли *совєти*. Мало хто радів з того, але протидіяти охочих не знайшлося. «Якось жити будемо, – казали люди із сумом, – адже брати

наші в східній Україні, такі ж українці як і ми, живуть. Тож разом веселіше буде».

В Європі невдовзі розпочалася велика війна, яку потім назвуть Другою світовою. Польща, на той час затиснута з двох боків Німеччиною і СРСР, припинила своє існування як самостійна держава. Землі з українським і білоруським населенням приєднали до Радянського Союзу. Той почав вводити нові порядки, в їхньому селі відкрили бібліотеку, куди призначили працювати молодого хлопця, який ледве читав по складах, але був лояльним до влади.

Батька Славка тоді призначили представляти місцеву адміністрацію. Він захопився справою, старався чесно працювати, виконував завдання влади. Невдовзі, коли прийшов час, допомагав із виборами, хоч зрозуміло було, що ті фіктивні, адже не дарма до села прислали двох вчительок зі східних областей, які й проводили ті вибори. Хоча й вчительки мало на що впливали, передусім процесом керували посланці з району. Щоправда, вдалося частково зробити ремонт шкільного даху, який протікав. Щось іще робили. Незадовго до того покинули ті місця поляки-мазури, залишилося нерозподіленим їхнє майно, худоба. Батько був західноукраїнським комуністом, але не був членом КПРС і порядків совєцьких не відав – тож по-своєму розумів методи управління. Важко сказати, з кого він узяв приклад, чи сам до такої думки дійшов, коли став роздавати на свята сім'ям бідняків підтримку. Наприклад, знав, що є бідна родина – давав розпорядження: видати з комори відро пшениці. Напередодні свят розпоряджався: заколоти свиню і роздати по п'ять кілограмів кожній багатодітній сім'ї; комусь допоміг дровами на зиму. Робив він це не тільки з благородних цілей, а й з корисливою метою: для закріплення власного авторитету. Та, як би там не було, людям це подобалось. Хоча його мудрий сусід Кирило підказував:

«Захарко, не роби того, всяка влада націлена, щоб зберігати майно, а не розтринькувати».

Батько не слухав, казав, що радянська – то є зовсім інша влада, вона народна, тож несе добробут для простих людей, відбираючи у багатих і передаючи бідним. А якщо, мовляв, не розумієтесь на тому (тут він немов звертався до усіх, хто не розуміє) – то й мовчіть.

Що з цього вийшло? А вийшло дуже скорбно.

Радянська влада дала по руках так, що десятому наказати. Спочатку новоспеченого голову просто відсунули від виконання обов'язків (очевидно збирали інформацію). Призначили на посаду іншого. Батько закрутився, мов муха в окропі, намагався допомагати наступнику, втручався у справи. Тим часом знову встряв у чергову скандальну історію, коли підказував новому голові, як треба діяти.

Через місяць Захара викликали в район, який за двадцять кілометрів. Він сів на коня верхи і поїхав, нічого поганого не підозрюючи. Але того вечора вже не повернувся додому.

Наступного дня ранесенько побачили коня, якого хтось привів і прив'язав до воріт. Мати розридалася, відчула, що чоловікові «світить» тюрма. Його справді ув'язнили, звинуватили у розбазарюванні державного майна. Хоч і аргументував, що майно не є державним – воно поляцьке, а поляків вже нема – марно, його не слухали. Радянська машина перемелювала всіх: був план, а це не аби що.

Наприкінці листопада 1940-го відбувся суд. На суді була присутня дружина Ганна, яка перебувала на шостому місяці вагітності. Викликали свідків з тих, хто отримував допомогу. Люди по черзі заходили, суддя їх опитував: «Чи правда, що ви отримали те і те і нічого за це не сплачували?» «Так, правда», – відповідали люди. Те, що Захар роздавав людям державне (?) майно, повернули проти нього. Провину було доведено, з погляду влади, бездоганно.

Перед оголошенням вироку суддя сказав:

– Підсудний, ваше останнє слово!

Чоловік не був великим оратором. Сказав тільки те, що повторював протягом останніх днів у камері:

– То не є комуна, то є мамона!

Вирок для батька – вісім років тюрми. «Найгуманніший» суд у світі не врахував, що підсудний мав двох дітей, а дружина ось-ось народить третє. Цій «машині» він був більше не потрібний. Хоча це можна було передбачити, адже КПЗУ совети ліквідували ще напередодні. Наступним кроком була розправа з активними людьми – ті їм лише заважали.

У Славка не було співчуття до долі батька, бо він не міг йому пробачити запобігання перед більшовицькою владою, а перед тим – байдужості до труднощів, які лягали на матір. Мати не хотіла миритися з рішенням суду, тож звернулася до судових органів про перегляд справи. Вона посилалася на те, що її чоловік, як не як – комуніст і багато років відданий комінтернівській ідеї. Йому зменшили термін до п'яти років, хоча на подальшу долю чоловіка це ніяк не вплинуло.

Невдовзі два монстри – Німеччина і СРСР, які нещодавно розподілили між собою Польщу, зійшлися у кривавому двобої.

Розгорілася страшна кровопролитна війна з мільйонними жертвами.

6

Війна Німеччини проти СРСР почалася 22 червня 1941 р. Наступ був стрімким і вкрай несподіваним для радянської армії. За тиждень німці дійшли до Львова, а за два окупували усю Галичину. Їм допомагали мадярські частини, безчинства яких люди старшого покоління пам'ятали ще з часів Першої світової.

Хоч слово «війна» довго лунало поміж людей, і вони розуміли, що життя, яким жили останні роки, не може про-

довжуватись довіку, – все ж, коли літаки люфтваффе почали розрізати повітря у небі над ними, людей охопив жах. Усім одразу захотілося пожити ще хоч трішечки так, як раніше. І хоч у мирні часи вони постійно бідкалися, тепер ладні були повернути свої необачливі слова назад, тільки щоб не бачити страхіть війни. Але час незворотній. До комісаріату почали викликати чоловіків для призову до Червоної армії. Більшість з тих мобілізованих у перші тижні війни загинули або пропали безвісти. Два роки до того, у 1939-му, до польської армії українців майже не брали, бо поляки не йняли віри, що після пацифікації ті будуть відстоювати їхню державу – і мали рацію. А до радянської армії у 1941-му мобілізувати встигли не всіх, тому що відступали, м'яко кажучи, похапцем. В перший місяць після нападу численні валки з радянськими гарнізонами заповнили гостинці й дороги західних областей. Так тривало два тижні. Потім совети «пропали», а за декілька днів з'явилися німці.

В один із цих днів Славко застав матір у страшному розпачі. Вона плакала і не могла зупинитися. Йому ледь вдалося дочекатись пояснення. З'ясувалося, що в тюрмі загинув тато. Виявляється, Червона армія, відступаючи на схід, розстрілювала в'язнів, які перебували тоді у тюрмах. Хоч від батька за кілька місяців не надійшло жодної звістки, мати здогадувалася, де він перебував. Після відступу советів і відкриття тюрем, ідентифікувати трупи в умовах спекотного літа було неможливо, тож так і залишились назавжди невідомими обставини батьківської смерті. Славко як міг, заспокоював матір, говорив, що не слід впадати у відчай, адже його могли евакуювати на схід і він міг стати бійцем Червоної армії. Втім, Славко сам у це не вірив. Так совети «віддячили» комуністові за відданість марксистсько-ленінським ідеям. Так більшовицька влада розправлялась з активними українцями.

Фронт покотився на схід. Німці в перші дні в села майже не заходили. Життя продовжувалось. Про місцеве чоловіче населення начебто забули. Ті, кого не встигли мобілізувати до Червоної армії, заспокоїлися, подумали, що війна їх оминула. Дарма! Страшні часи були попереду.

На матір знов припали важкі обов'язки, та Славко як міг допомагав їй по господарству. Жилося скрутно. Німецька влада обклала населення продовольчим податком. Молоді наполегливо пропонували добровільно їхати працювати до Німеччини. Дехто, приваблений окресленими перспективами, зголошувався. Славко не поспішав. Пізніше настала примусова мобілізація.

Війна досягла апогею. Усе більше військових почало з'являтися в навколишніх населених пунктах. В їхньому селі розмістився німецький підрозділ. Солдати зайняли кілька хат в одному із сільських кутів. В режимі ротації їх почали привозити щодня на відпочинок.

Цивільних людей поденно змушували до роботи. З поставлених завдань – найчастіше копання траншей – було зрозуміло, що фронт вже поруч. Славкові теж іноді доводилося йти гарувати на німців, хоч він всякчас намагався уникати примусу. До двору матері одного разу з'явився офіцер і попередив, що її син буде покараний. Ганна надвечір влаштувала синові прочуханку: мовляв, дограєшся – або пристрелять, або загребуть на роботи до Німеччини. Славко лише посміхався у відповідь: «Мамо, ти подивись на них – та вони після Сталінграду бояться навіть простого хлопа зачепити». Мати лишень зітхала.

Якось оголосили про те, що назавтра усім чоловікам слід з'явитися на поденну роботу. Щоб не дратувати матір, Славко теж змушений був піти. З десяток підлітків вишикувалися у дворі біля школи. Славко був серед них. Двері школи відчинені – літо. Німецький офіцер разом зі старостою роблять на-

станови до роботи, попереджають про відповідальність. Раптом чийсь голос відволікає офіцера, він відходить на кілька метрів, щоб з'ясувати, що сталося. У цей час Славко, скориставшись моментом, покидає стрій і забігає в будівлю школи. Робить кілька кроків. Йому здається, що втечу вже викрили, тож поспішає. Залітає в перші-ліпші двері, опиняється посеред кімнати, аж раптом бачить, що просто на підлозі сплять зо два десятки гітлерівців. Навіть не встиг второпати, що їх доставили для відпочинку з передової, яка за 20-30 кілометрів звідти. Славко перелітає через тіла солдатів, ледь не торкнувшись когось, і вистрибує у відчинене вікно. Далі сад, висока трава, кладовище і через зелений гайок – додому. Отямився лише вдома, страху чомусь не було. Мати спитала:

«Чого хекаєш – знов щось накоїв?»

«Та ні», – відповів, відсапуючись.

Але наступного дня до їхнього двору прийшли. Славка вдома не було – мати послала в поле. Провели бесіду з нею. Запропонували на вибір: або син їде до Німеччини, або його посадять в катівню за порушення порядку. Що краще? Довелося обирати перше. Їй вручили повістку. Так Славко потрапив до Німеччини.

Перше, що здивувало в Німеччині – бетонні дороги. Такі рівні, хоч яйце коти – не розіб'ється. Сільськогосподарська робота була дуже важкою, працювали увесь світлий день, інколи по 12 годин. Німецький фермер (бауер) стримано ставився до робітників. Не ображав. Раз на місяць давав якісь гроші: небагато, та все ж. Крім Славка таких у цього бауера було ще п'ятеро, усі молоді, найстаршому років 20. Жили по троє в кімнаті. На подив хлопців, поруч з кімнатами був санвузол з гарячим душем та унітазом. Вони спершу навіть користуватися цими зручностями не вміли. Потім звикли. В неділю господар дозволяв гуляти в найближчому містечку.

Промайнув рік. Фронт насувався все ближче. Врешті англійські війська окупували містечко і заарештували усіх робітників. За якимись домовленостями англійці передали частину звільненого контингенту до СРСР, серед них – Славка. Передача відбувалась у кілька етапів невеликими групами і тому про долю інших хлопців, з якими працював, він не знав.

6

До радянського фільтраційного табору в Чехословаччині Славко потрапив у червні 1945-го. Групу для перевірки доправили трьома вантажними машинами пізно увечері. Наступного дня молодий, але доволі дебелий капітан опитав кожного. Славкові він видався скоріше схожим на чиновника, аніж на офіцера армії, яка щойно перемогла у жорстокій війні. Славко коротко розповів свою історію. Виклав, як потрапив до Німеччини, вказав точну дату, маршрут, обставини відправки, назвав тих, з ким разом працював або зустрічався. Який стосунок це мало до справи, не розумів. Але вірив, що це допоможе адміністрації з'ясувати, що він не ворог радянській владі і його невдовзі звільнять. До рідного дому, куди зо три сотні кілометрів, ладен був негайно відправитись навіть пішки. Капітан запитав ще про деякі деталі. Почуту інформацію старанно заносив у справу чорнильною ручкою. Коли черга дійшла до пункту «особисті речі», записав туди валізу, кашкет, навіть моток ниток з голкою. Пояс довелося здати, про що свідчив запис наприкінці протоколу, а капітан пояснив: «пояс не можна». Славко вирішив не сперечатися. Слово «годинник» капітан чомусь написав олівцем. Наприкінці допиту Славко наважився запитати капітана:

«А що з нами буде далі?»

Той відповів, що тут не ставлять зайвих питань, а думати, про те що буде далі, треба було тоді, коли їхав працювати на ворога. Славко в його словах відчув загрозу, знітився, і біль-

ше нічого не розпитував. Капітан додав, що коли прийде час, його запросять знову на допит.

«Ось тоді і дізнаєшся, що буде далі», – зловісно засміявся він.

У фільтраційному таборі контингент був різноманітний. Колишні радянські солдати, які потрапили у полон і були звільнені після німецької капітуляції; колишні військові, які вийшли з оточення; ті, хто був на службі в окупаційній владі і здався Червоній армії; гастарбайтери, які працювали в економіці Німеччини; ті, кого заарештували союзні війська і передали радянській стороні; чоловіки призовного віку, які жили на окупованій території та багато інших. До табору потрапили навіть колишні білогвардійці й члени їхніх сімей, які в роки Першої світової війни опинилися на Заході і стали громадянами капіталістичних країн. Але радянська сторона чомусь вперто вважала таких своїми громадянами, хоч ті ніколи не тримали в руках паспорту СРСР.

Перебування у таборі в Чехословаччині у 1945-му не було солодким. Жорсткі нари, збиті з дощок, маленькі вікна, з посуду лише миска. Скупа їжа: один раз на день суп з конячих костей, пісна каша і бурякова кава. Для природніх потреб за баракком вириті траншеї, у нічний час виходити з бараку було заборонено – тож, про-всяк випадок, біля входу – відро. На пласких нарах у Славка лежав набитий травою матрац, а під голову він прилаштував валізу з речами. Власне, з речей нічого у ній і не було, хіба що пошматований піджачина та добряче зношені черевики, які чекали свого часу, а поки що він ходив босоніж.

Жоден мешканець табору не відав своєї подальшої долі, хоча більшість сподівалися, що їх зрозуміють, розберуться і відпустять додому. Вбивала невизначеність. Щодня Славко чекав зустрічі зі слідчим, хвилювався, але черга до нього ніяк не доходила. Все ж сподівався, що ситуація владнається. Сол-

дати, які охороняли табірників, дивилися на них з більшою ненавистю, ніж на ворогів-німців, тож кожен затриманий відчував себе таким непотребом, мовби скоїв страшний злочин. Жоден при цьому навіть не мав вже бажання виправдовуватись, а просто понуро схиляв голову. Хамство, зверхність, грубість стали звичною справою.

7

Слідчий Баскаков у той день був у доброму настрої, розмірковував про майбутнє. Війна скінчилася й тепер офіцери НКВС та «Смершу» країні ще більше потрібні, ніж під час бойових дій, думав він. Яке ж все-таки мудре їхнє керівництво, якщо змогло піднести важливість цього роду військ і примусило всіх армійців поважати їх, та що там армійців – кожного смертного. Мало в країні знайдеться людей, які наважаться сумніватися у користі службистів НКВС. Втім, нехай хтось спробує – він особисто готовий примусити будь-кого змінити таку думку.

Вчора сам керівник відділу фільтраційних таборів з Москви – Шітіков відзначив Баскакова, коли відвідував їхній табір. Точніше, прізвища його не назвав і тим більш не вручив якоїсь нагороди. Та хіба це важливо? Відзнаки й так вони тепер будуть отримувати за вислугу років і до великих свят – підписаний необхідний указ. Але ж у своїй промові він проголосив, що офіцери ФТ самовіддано несуть службу задля перемоги добра над злом за планом, який окреслив великий керманіч і вождь усіх народів – товариш Сталін. І у тій перемозі над фашизмом саме їхня служба наркомату внутрішніх справ найбільш вагома, наголосив, бо знешкоджує затятих, міднолобих ворогів радянської влади. Тепер за новим планом необхідно в короткий час стрімко підняти економіку Радянського Союзу до найвищих показників. Сказав, що поки не встигли оговтатися від війни їхні союзники, – які вочевидь ще нескоро відійдуть від ейфорії перемоги, – треба щоб височенними обертами за-

працювала промисловість, відірвалася вперед.

«А для того що потрібно?.. – питав московський посланець Шитіков залу. І після паузи, обвівши поглядом присутніх, відповідав. – А для того необхідна дешева робоча сила. Все дуже просто: нам потрібні молоді сильні робочі руки, переважно чоловічої статі, які будуть створювати національний продукт за миску супу і шматок хліба. Повторюю – чоловічої статі!» – наголосив високий гість із Москви.

Схвальні слова керівника Баскаков сприйняв так, що вони найперше стосуються кращих кадрів НКВС, до яких він себе, поза всяким сумнівом, зараховував.

«Справді, – думав Баскаков, – наскільки все геніальне – просто. Відповідь лежить на поверхні. Необхідно всього лише змусити якомога більше людей працювати: тоді забезпечимо країну сталлю, вугіллям, нафтою, золотом. За якихось п'ять років СРСР зможе диктувати умови усьому світу і насамперед – цим рафінованим європейцям, які уявили себе переможцями у війні. А робочих рук у фільтраційних таборах тепер сотні тисяч, мільйони, і переважно всі чоловічої статі, як і наголошував Шитіков».

А ще, недвозначно дав зрозуміти керівник НКВС, що після того, як персонал фільтраційних таборів досягне високих показників, – які будуть очевидними по обсягу залученої до роботи молоді працездатної робочої сили, – офіцери цих установ зроблять стрімку кар'єру; вони очолять табори, тюрми, шахти, великі будівництва.

«Нарешті настане справедливість, – подумав Баскаков. – Поки що лише арміїці насолоджуються перемогою: збирають трофеї, набивають ними свої валізи, відправляють їх зі скарбами додому. Багато хто збагатився радіоприймачами, взуттям, портсигарами, верхнім одягом, та хоч і білизною. А що? Хіба наші жінки не заслуговують на гарні речі? – Заслуговують! Деякі з офіцерів, хто вище, змогли прихопити

автомобілі, а один навіть собі телескопа справжнього урвав, – розмірковував Баскаков. – Не завадило б і собі моментом скористатися, якщо раптом випаде нагода».

Від дразливих думок Баскакова відволік голос чергового сержанта.

– Товаришу слідчий! Ви планували на сьогодні допити. Я викликав для початку 50 осіб.

– Не допити, дурню! Коли вже вас навчиш? – вилаявся Баскаков. – Все повинно виглядати пристойно. Ми – лише коротенька ланка великого ланцюга у демократичній державі. Але важлива і корисна! – не забув він надати вагомості своїй персоні. – Слід говорити: співбесіда для з'ясування обставин, за яких потрапив у табір... і можливості стати корисним радянському народу.

«Такі вже вони прості – оця солдатня, – сам собі думкував Баскаков, дозволивши сержанту ввести першого. – Звісно, від вердикту, який винесуть тут, у фільтраційному таборі, залежить доля табірника. Та кожен нехай до останнього думає, що його відпустять додому... Звісно, з тими, хто встиг повоювати на боці ворога, окрема розмова – тут прощення бути не може, особливо, якщо офіцер, – почав налаштовуватись на прийом капітан. – Хоча, якщо відверто сказати, то більшості з цих доходять хочеться одразу в морду плюнути, бо ж ми воювали, кров проливали, а вони лише свою шкуру рятували у цей час».

Баскаков пройшовся кімнатою, спіймав своє відображення у віконному склі, поправив портупелю з блискучою мідною пряжкою, задоволено хмикнув. «Добре, що хоч мені не довелося власну кров побачити... як у нас в селі несвідомі казали: «бог милував».

До кабінету зайшов сержант, підштовхуючи перед собою табірника.

– Затриманого Ярового доставлено, працював на німецького поміщика, вік – 18 років, – доповів сержант.

Баскаков впритул оглянув затриманого Славка. Дивився так, немовби перед ним не жива людина, а стовп або звичайне дерево.

«Худий... Та користь буде. Худі – вони витривалі, як верблюди», – відмітив про себе Баскаков.

– Розповідайте, – запропонував затриманому.

– Пане коменданте, товаришу капітане! – звернувся Славко.

«Буде просити не карати. Хоче здаватися хитрим: комендантом назвав(!), – зауважив подумки Баскаков. – Добре, нехай реклама буде, комендант – теж нічогенько».

– Наголошую, що у ворожий тил потрапив проти своєї волі. Інакше німець би мене в табір запроторив, – відчеканив Славко.

– Прізвище німця, звання, точна дата.

– Ганс, а в званнях їхніх я не тямлю.

– Припустимо, – напускав вагомість Баскаков. – Продовжуй.

– Окупанти змусили всіх цивільних зібратись, щоб копати траншеї. Під час інструктажу, скориставшись тим, що німець на мить відволікся, я спробував втекти. Заскочив у найближчу хату, а там їхніх солдатів спить на підлозі десятки зо два. Я гайнув до відкритого вікна, та одному встиг на руку наступити. А надвечір за мною прийшли і сказали: обирай – або їдеш на роботи до Німеччини, або в тюрму за те, що зайшов у німецьку казарму, – затараторив Славко. – От і все, так я потрапив на роботи до бауера.

– Красива історія, – поправив медалі на кітелі Баскаков. – Знаєш, скільки я таких уже чув?! – підвищив голос і підійшов упритул. – І що у твоїй романтичній історії правда, а що брехня? – подивився, свердлячи очима хлопця.

– Якщо чесно, то можливо на руку солдату я й не наступав, а тільки тоді з переляку так здалося, що наступив, – опускаючи очі, промовив Славко. – Все інше – правда.

«Знову хитрить цей хохол, – подумки засміявся Баскаков. – Здав одну позицію, щоб я відчув перевагу і мав до нього прихильність. Дурне-е-енький, все одно в сибірський табір поїде – економіку поправляти. Треба лише, щоб відчув, що сам винен і покарання заслужив, – подивився із пристрасстю на Славка. – Ще дві хвилини на нього, бо день тільки починається, а роботи багато», – поставив собі часові рамки.

– Ну добре, – неначе примирливо сказав капітан, дістав зі штабелю літерну справу затриманого, почав переглядати. – Бачу, що сьогодні перед співбесідою у вас знайшли годинник, покладіть його на стіл.

Славко швидко підтягнув сріблястого кольору ланцюжок, вийняв з маленької кишенки брук часоміра. Поклав на стіл. «Непогана річ, – подумав Баскаков, вдоволено посміхнувся. – І цьому доходязі вона ні до чого», – мигцем пробачив сам собі конфіскацію годинника.

– Ось ваша справа, – гортав повільно, немов шукаючи щось очима. – Тут є нестиківка: в протоколі, який склали при огляді у перший день, серед речей немає годинника. Звідки він тепер у вас взявся? – допитливо і нахабно подивився Баскаков у очі жертві.

Яровий зашарівся, згадав, що наявність годинника справді занесли тоді олівцем, а не ручкою. Він ще подумав: чого б це олівцем, адже все інше писали ручкою. Може чорнило скінчилось? Але спитати не наважився. Тепер не знав, що робити: розповісти слідчому про олівець, почати доводити правоту, що годинник справді його, чи... Що далі?.. Славко тримав на собі важкий погляд слідчого, відчував, як червоніють щоки. «Може слід промовчати і годинник стане тою платою, за яку він поїде додому, а не кудись далеко? – майнула думка. – Нехай вже так».

– Виходить, що ви його у когось вкрали тут у таборі вже після першої співбесіди? – допитливо дивився слідчий. – Це

вже конкретна стаття, – пригрозив.

– Та ні, я не крав, хотів сказати... годинник... він давно у мене... бауер знав... ринок... – почав хапати повітря ротом Славко, адже виправдовуватись завжди складно, навіть якщо правий.

– Добре, немає на вас часу. Доведеться годинника вилучити, – удавано втомлено промовив Баскаков, відкривши шухляду столу і посунувши його туди.

Славкові було шкода часоміра, адже це його найцінніша річ, та що поробиш, нехай вже буде так, якщо так мало статися.

Баскаков повільно закрив і відклав убік канцелярську папку із особою справою. Перервавши розпачливі думки підслідного, спитав примирливо, спокійно, по-приятельськи:

– А скажи? Де тобі було краще жити: у себе в селі чи у німця-бауера?

Яровому здалося, що допит завершився і усе складається більш-менш добре, як то могло бути в його випадку. Ось уже слідчий відкинув офіційний тон («часомір спрацював», – подумалося), перейшов на «ти». Вочевидь, просто так цікавиться життям, бо що він бачив, крім окопів. Славко полегшено зітхнув, пояснив:

– В Німеччині було краще, як не дивно.

– То чому ж? – повільно почав закипати Баскаков.

Хлопець зрозумів, що дав маху, заходився пояснювати:

– Там цивілізація вища, є порядок, багато чого нового дізнався, природа гарна... хоча природа і у нас прекрасна, – раптом почав задкувати, та було пізно.

– Ваші слова про те, що у Німеччині було краще, ніж у нас, я вимушений занести в протокол, – промовив Баскаков.

– Може про це не треба?.. – молячи, попросив Славко.

– Ні! Інакше не вийде. Мене можуть запідозрити, що я намагався приховати деякі деталі вашої біографії, які ви самі

відкрили. Так що це мій обов'язок, – закінчив бесіду слідчий. Знов розв'язав лямки особової справи, дописав: «Захоплювався життям у німецькому тилу».

– Підпишіть ось тут.

Ці п'ять слів з протоколу, які фактично визначили наступні вісім років його життя, він буде згадувати потім щодня.

8

Вже котрий день Яровий чув перестук рейок. Потяг з робочою силою прямував на схід.

Про долю Григіра нічого не знав. Можливо той втік, бо увесь час планував це зробити. Славкову уяву деінде також лоскотали думки про втечу, але охорона вагонів була надто серйозною, спіймали б.

Увесь час він питав себе: «А якщо б тоді на допиті не сказав слідчому, що в Німеччині краще, ніж в СРСР, чи чекала б мене така доля?» Відповіді не було... І лише з часом, у таборі, де поруч перебували тисячі молодих чоловіків, таких же як він, Славко зрозумів, що його доля склалася так тому, що Радянському Союзу було зручно використовувати для роботи дармову робочу силу, а він, як і інші, дуже добре відповідав цій категорії.

Поволі доходив висновку: для захисту від такого свавілля українці повинні мати незалежну державу.

ГІСТЬ ІЗ КАНАДИ

1

Поїзд повільно і безшумно рушив з перону. Настільки безшумно, що Джеррі спочатку подумав, ніби це у протилежному напрямку пішов інший потяг. Але той залишився на своїй колії. Поїзд вибирався з величезної мережі металевих рейок через промислову зону і невдовзі квартали великого міста почали змінюватись одноповерховими будівлями середмістя, а далі їх заступили якісь окремі недобудови, гаражі, сараї тощо. Врешті потяг вийшов на широкі простори і помчав високим степом.

Один купейний вагон повністю зайняла канадська делегація. У її складі було 25 осіб, які вже другий тиждень колесили просторами СРСР, переймаючи соціалістичний досвід і ділячись своїм. Сусідами по купе у Джеррі були Тоні (він же Ентоні) і Рей (він же Раймонд). Тоні, до всього, був старшим у їхній групі. Він трохи знав російську. Тож, щоразу після зміни транспорту або при поселенні в готель йому доводилось допомагати керівникові: розселяти колег, збирати або роздавати паспорти, дивитись, щоб ніхто не загубився і виконувати ще безліч різних обов'язків так званої «няні». Керівником іноземної групи був Васілій Петровіч – спеціально приставлений до них гід, вочевидь з кадебістів (а як інакше?). Група аграріїв з Торонто прилетіла міжнародним аеробусом минулої середи до Москви, звідки учасників одразу перекинули літаком до Сімферополя, а звідти – автобусом до Ялти. Метою їхнього вояжу по СРСР був обмін досвідом у царині аграрного сектора. Тому відвідини передусім Ялти Васілій Петровіч пояснив тим, що гості (тобто – вони) втомились від виснажливого перельоту через океан, тож три дні канадцям передбачено для відпочинку. Притім, він ще

закинув, що капіталістичний стиль економіки не дає змоги як слід відпочивати, тому, мовляв, насолоджуйтесь перевагами соціалістичного життя, поки ви тут, в Союзі. Гід говорив ламаною англійською, інколи просячи допомоги з перекладом в Ентоні. Хоч Джеррі відчував, що той переводив не завжди точно.

Після Ялти була Київщина, Запоріжжя і ось тепер – переїзд до Львова.

Поїзд вибрався на вільні простори і помчав ще швидше. За вікном тягнулись безкрайні степи південної України, засіяні переважно пшеницею і кукурудзою. Джеррі відкинувся на спинку сидіння і заплющив очі. Поки що в купе вони були удвох з Реєм, бо Тоні чимось допомагав Васілію Петровічу. Рей одразу взявся стелити постіль і готуватись до сну. Він був напрочуд апатичною людиною: дуже спокійний, з тих, кого доволі важко здивувати чимось у цьому світі. А ще він любив почитати і поспати, знов почитати і знов поспати. Тож чергував ці два заняття під час переїздів. Це цілком влаштувало Джеррі і Тоні, адже давало їм змогу перекинутись кількома словами, щось проговорити. З Тоні вони були вже кілька років знайомі, жили в одному місті, товаришували. Власне, їхнє знайомство і почалося з того, що Джеррі шукав спосіб відвідати СРСР. Тоді їхні доріжки і переплелися.

2

Останні два дні були напружені. Делегація відвідала чотири колгоспи, де їм показували щойно збудовані ангари для свиней і корів, теплиці з овочами, поля пшениці та ячменю, тракторні бригади. Чомусь від колгоспу до колгоспу щоразу доводилось ледь не півдня їхати, тож ставало зрозуміло, що об'єкти за тими адресами наперед підготували і забезпечили усім необхідним, щоб вразити іноземних візитерів.

Радянська сторона практично цілодобово опікувалась іноземцями, не залишаючи їм вільного часу поза межами програми. Їх возили в автобусі ночами, щоб вони не побачили занепаду і злиднів, які панували в СРСР повсюди. Вдень гостям показували малоефективні підприємства, побудовані з широким розмахом. Але зробивши крок вліво чи вправо, можна було відчутти і побачити регрес. Канадійцям показували пам'ятники в стилі кубізму, від яких віяло несмаком. Членів делегації вразила повна відсутність електроінструменту не тільки в побуті людей, але й на робочих місцях. У той час, коли кожна канадська сім'я мала не менше десятка одиниць усілякого електричного знаряддя, в Радянській Україні на п'ять сімей припадала одна дріль примітивної моделі. Про інші види техніки навіть не йшлося. Дивно їм було бачити, як п'ятеро робітників лопатами навалюють у ківш екскаватора землю, після чого той переміщує завантажене на 90 градусів убік.

Але мова не про те. Точніше, Джеррі не дуже й дивувався усьому цьому. Про таке становище він дещо знав навіть в Канаді, бо вже багато років цікавився Україною. І почалась та цікавість з того моменту, як він оселився у Канаді, тобто з 1946 року. Тоді й назвався наш Джеррі цим іменем. Насправді ж він був Ярославом, а від народження за документами звався Трофимом. Під час Другої світової війни він потрапив до Німеччини. Там, як і багато вихідців з окупованих земель, працював на бауера. По закінченні війни, опинившись в американській зоні окупації, переплив океан у складі «четвертої сили» і залишився там. Але під час нинішнього турне до СРСР ці подробиці його біографії ніхто з членів делегації не знав, окрім Ентоні.

3

Джеррі пригадав ті перші повоєнні роки свого перебування в Америці. Вони були дуже важкими. Поляків, українців і росіян, які перепливли океан, класифікували як

контингент, «який не бажає повертатись на Батьківщину». Представників інших націй вважали категорією емігрантів, «які не хочуть повертатись додому з політичних міркувань». Від цього визначення залежало сприяння держави та пільги для мігрантів. Не раз Джеррі охоплював відчай. Особливо, коли він не міг знайти собі роботу та належного житла. Незнання англійської мови у перші роки перебування на чужині заважало не те що досягти успіху, а навіть елементарно влаштуватись на будь-яку посаду. Таких людей там називали «форінер» – чужинець. Це звучало образливо.

Чужинець. Чомусь це слово довгий час супроводжувало його – воно перекочувало через океан ще з далекого дитинства. Чоловік згадав рідне село і тітку Соню. Це вона змалечку його називала «чужий». Навіть не називала – просто сичала щоразу, як бачила, цідила це слово крізь зуби зі страшною люттю. Тільки-но побачить його на вулиці або на городі, будь-де сичить: «Чужий!». А їхні городи, на горе, лежали поруч – розділяла їх лише умовна межа з викладених за багато років дрібних камінців. Джеррі згадав маму. «Бідна, бідна моя дорога матуся. Скільки ж тобі довелось натерпітись», – з величезною тугою подумав він. Ком підступив до горла, сльоза ледь не скотилась з очей. Він бачив її востаннє понад сорок років тому. Майже півстоліття минуло. Тоді вона проводжала сина край села, щоб зберегти йому життя.

4

Джеррі добре знав історію поневірянь своєї матері, бо в селі хіба можна було щось приховати?! Катерина (так її звали) спробувала лиха ще замолоду. Була вона гарної статури, вродлива, і як і всі дівчата її віку мріяла про одного-єдиного. Дивлячись на свою щасливу сестру, яка щойно створила сім'ю, Катерина й для себе жадала кохання. Коли почала

зустрічатись з сусідським парубком, ні про що не думала. Тільки завагітнівши, пригадала суворі попередження матері. Якийсь час вона вірила, що коханий поведе її під вінець, та цього не сталося – від шлюбу парубок навідріз відмовився. «Мені ще рано одружуватись, я сам ще дитина», – сказав він. Народити в ті роки поза шлюбом вважалось тяжким гріхом і кваліфікували таке одним словом: «незаконно». Такий вчинок за тих часів засуджувала церква, а в метрикальній книзі народжень для позашлюбних дітей існувала окрема графа, яку заповнювали дуже-дуже рідко, бо подібні випадки траплялись нечасто. Кожну жінку, яка народила без чоловіка, довколишні всіляко засуджували. Про це і казати нічого. Їй в селі проходу не давали, постійно докоряючи. Жінка, яка зважилась на такий крок, не мала змоги зайвий раз по селу пройти; в поле йшла працювати ще затемна, і поверталась додому, коли вже споночіло; до крамниці заходила тільки тоді, коли там не було людей, адже повсюдно чула докори і глузування. У священника ж на той випадок було своє покарання: повністю нехтуючи бажанням молодой матері назвати немовля на власний розсуд, він давав йому те ім'я, яке сам вважав за доцільне. При цьому, для таких випадків тримав у своєму арсеналі найогидніші, миршаві, на його погляд, імена.

Коли 18-річна Катерина принесла немовля до церкви, панотець Жміцикевич її вже чекав. Вона воліла назвати новонародженого хлопчика Ярославом, та її ніхто не збирався слухати. Треба було знати ту огидну істоту – отця Жміцикевича. Зазвичай, в їхньому селі, як власне і по сусідніх селах, священник був дуже шанованою людиною. Свою церкву люди надзвичайно поважали і навіть у складні часи як могли, допомагали їй. То була народна церква. Але усюди, як то кажуть, трапляються особливі випадки. Тут був такий панотець. Пізніше селянам навіть доведеться писати скаргу

на нього в головну управу. І не лише тому, що він часто проводив гуляння з панами з інших сіл, які були віддані костелу, а й тому, що допік багатьом. Тож, коли Катерина зайшла до церкви і сказала, що хотіла б назвати сина Ярославом, отець Жміцикевич проігнорував її бажання. Отримавши при тому велику насолоду від своєї сваволі, записав у книзі: «Трофим – незаконно народжений». Побачивши сльози на очах породіллі, додав: «Дякуй, що не Єрофей».

Так і пішло – вдома він Ярослав, а в школі – Трофим.

Але для нещасної Катерини на тому неприємності не скінчилися. В домі при всякій нагоді про її необачний крок нагадували рідні, і жінка почала побоюватись, що цькування може перейти на малюка. А він зростав напрочуд прудким і моторним.

Батько Ярослава-Трофима мешкав у сусідньому дворі, бачив малого щодня, та сином його не визнавав. Вдавав, що Катерина могла з кимось іще плутатись, от, з його слів, і заплуталась. Доходило до того, що він і сам дозволяв собі глузувати з неї, мовляв, признайся, від кого малий. Катерина від цих незаслужених знущань ночами гірко плакала, і подушка її не просихала. Мало того, колишній обранець не вдовзі привів додому вульгарну Соньку з міста і одружився з нею. Усе це відбувалось на очах у Ярослава, який вже багато чого розумів. Сонька прожила з чоловіком кілька років і ніяк не могла завагітніти, навіть до ворожки бігала: ніяк! Тож вона зненавиділа сусідського хлопчика, який народився від її чоловіка. Малий Ярославчик, звісно, не міг тоді ще здогадатись, за що сусідська тітка Соня так його не любить. А вона все сичала і сичала на нього при зустрічі: «Чужий! Чужий!». Одного разу навіть сказала щось на кшалт: «Щоб ти сонця завтра не побачив!».

Врешті Катерина постала перед вибором: або так буде продовжуватись і далі, або їй треба якнайшвидше знайти

собі хоч якогось чоловіка, щоб було кому її захистити. У таких жакливих умовах їй довелося зареєструвати подружні стосунки зі старшим на чверть століття удівцем, в якого на той момент було вже двоє дітей. Нічого не поробиш – за помилки юності треба платити, і вона понесла свій хрест.

На четвертому році життя в Ярослава-Трофима з'явився батько, і він був радий з цього – новий тато прийняв його, як рідного. Хлопець ріс міцним, врівноваженим і трохи відлюдкуватим.

5

Опинившись через двадцять років на американському континенті, хлопець мав змогу нарешті закріпити за собою те ім'я, яке дала йому мати при народженні – Ярослав, Славко. Та вийшло так, що знову воно лунало тільки серед своїх. Для легшого інтегрування в нові умови він записався як Джеррі (Jerry). Чоловік обрав для постійного проживання в Канаді невелике містечко неподалік Торонто, а можливо, навпаки – це затишне містечко, причарувавши, обрало Ярослава і залишило його при собі.

Тоді Славко був наділений величезним плюсом, який буває у кожного з нас – цей плюс зветься молодість. Він був міцної статури, плечистим, молодим чоловіком зі злегка всміхненим обличчям і подобався жінкам. Згодом познайомився з дівчиною, яка народилася в Канаді, але була українкою за національністю, і одружився з нею. Якщо він був емігрантом третьої хвилі, то тато дружини – його тесть – був емігрантом першої хвилі, діставшись далекого континенту ще в 1900 році. Мама дружини емігрувала з другою хвилею у 1922-му. Тесть пригадував, що перша хвиля міграції називалась трудовою, бо люди їхали у пошуку кращих умов праці. Типовий переселенець був бідним молодим одинаком, зазвичай некваліфікованим, а тому готовим до будь-якої

чорної роботи. Канадський уряд приваблював перших емігрантів обіцянкою продати 64 гектари землі за 10 доларів. Щоб отримати сертифікат на підтвердження власності, господарю потрібно було викорчувати, виорати і засіяти 14 гектарів упродовж трьох років, а крім того, належало збудувати хату і мешкати на ділянці. Тесть Ярослава-Джеррі пройшов через усі ці труднощі. Він розповідав, що українці привезли в Канаду свій сорт пшениці, яка визрівала всього за 88 днів і високі врожаї спричинили економічний бум. З поширенням добробуту розпочалося залучення українців до бізнесу і комерції. Вони селились компактно – отже мали можливість зберегти мову і традиції. У 1907-1910 роках в Канаді почала виходити перша українська газета і часопис, заходилися будуватись православні і греко-католицькі церкви, будинки «Просвіти», українські центри.

Закріпившись на американському континенті і ставши на ноги матеріально, Ярослав почав шукати можливість відвідати Україну. То були часи «залізної завіси» і здійснити таку подорож було непросто. Радянські спецслужби мали можливість дізнатись все про туриста – колишнього жителя українських теренів, а це могло зашкодити рідним Ярослава. Тому було достеменно невідомо, які в нього мали бути подорожні документи, щоб поїздка пройшла вдало. Саме тоді доля звела його з Ентоні.

6

Від глибоких спогадів Ярослава відволік Тоні, який нарешті владнав усі необхідні моменти, що виникли після того, як потяг рушив. Рей на той час вже солодко спав. Ярослав подивився у вікно, намагаючись розгледіти хоч щось. Там було темно, а подвійне скло, всередину якого немов хтось навмисно напхав бруду, не дозволяло щось розібрати.

– Ходімо, покуримо, – запропонував Тоні.

Ярослав зрозумів, що зараз почує щось важливе, а купе запросто могли прослуховувати. Сам він ніколи затятим курцем не був, але такий спосіб конспірації оцінив. Чоловіки вийшли в тамбур, перетнули міжвагонне зчеплення і опинились в тамбурі іншого вагона. Тут було безпечно. Ентоні знав, що Джеррі народився в Україні. Він розумів, що власне обмін аграрним досвідом з іншою країною друга цікавить найменше. Мета поїздки Джеррі в СРСР одна: відвідати Батьківщину і село, в якому пройшло його дитинство. Вони обговорювали ці плани ще перед поїздкою.

– Слухай, Джеррі. Ти кажеш, що тобі треба щезнути в Тернополі, – змовницьки почав Тоні.

– Так.

– В Тернополі будемо під ранок – ти і сам це знаєш. За кілька хвилин до зупинки потяга я піду до Васілія Петровича, щоб відволікти його: причину вже продумав, про неї трохи пізніше. Ти за хвилину до зупинки повинен бути в тамбурі нашого вагона. Коли поїзд почне гальмувати, перейдеш в тамбур іншого, а вже звідти вийдеш на перон. Після зупинки підеш вздовж потяга до хвоста і вийдеш у місто. Далі розберешся сам.

– Звідти я відправляюсь на автовокзал. Знайду автобус до Бучача, ну а там за годину-дві буду в селі, – притишено відповідав Ярослав.

– Скільки загалом тобі потрібно часу? Тобто, коли ти зможеш наздогнати нас у Львові? – запитав Тоні.

– Сподіваюсь, що десь о третій годині по обіді буду, – відповів Ярослав. Обоє розуміли, що витрати часу на відвідини села Ярослав прораховував сотні разів, але як насправді піде – не знав ніhto.

– І запам'ятай: у Львові готель «Дністер», кімната №25. Постарайся встигнути на обід. Адже твоя відсутність на сніданку не викличе підозри: важкий переїзд, втомився з до-

роги, треба прийняти душ, відпочити, поголитись і т. д. А ось обід(!) – ти сам все розумієш.

– Звісно.

– Готель «Дністер» знайдеш? – запитав Тоні для годиться, неначе міг чимось допомогти.

– У нас є приказка: «Язик до Києва доведе», – сказав Ярослав.

– Гарна приказка, – погодився Тоні. – Ось що я хочу запропонувати Васілію Петровічу, – ще більш притишився Ентоні, а Ярослав підставив вухо, щоб краще почути. – Я бачив, та і ти напевно теж, як він заглядав у наші валізи на летовищі, ледь слиною не вдавився. Мені здалося, що отримавши пару джинсів, він закриє очі на твою відсутність. Це якщо він раптом помітить її.

– Погоджуюсь.

– Так ось, – продовжував Ентоні. – Зайві джинси є. І якщо Васілій Петровіч знічев'я запанікує, що ти буцімто кудись пропав, то я скажу йому тихенько, що відправив тебе за джинсами для нього. Думаю, що це має його розчулити і він помовчить якийсь час. А можемо до джинсів йому ще щось докласти: якісь там цигарки чи сувенірчик – ти ж бачиш, які вони тут голодні.

– Гарно придумав, – відповів Ярослав.

– Ну цей Васілій Петровіч і людина начебто непогана, погодься. Просто він зараз виконує обов'язок – захищає свою країну, а ми для нього ідеологічні вороги, – виправдав свої плани по умиротворенню наглядача Тоні.

– Про його «непоганість» поговоримо завтра надвечір, після мого повернення, – відповів Ярослав і обидва засміялись.

Вони повернулись до купе і полягали на полиці, щоб трохи відпочити перед новим днем.

Рей тихо посопував.

Але Ярославу не спалось. Усі його думки під час турне були про те, як побачить рідне село і батьківську оселю після сорокарічної відсутності. Та для того треба було непомітно зникнути на якийсь час. Усе це нагадувало детективну історію, адже делегацію пильно «опікували» кадебісти.

7

Наступного дня Ярославу вдалось таки «пропасти» в Тернополі. Однак там його ледь не викрили через зайву допитливість. Від залізничної станції він прямував до автовокзалу найкоротшим маршрутом – чоловік бував у Тернополі двічі перед війною і трохи орієнтувався у місті. Був ранок. Магазили ще не відчинили, але з незрозумілих для Славка причин до них сходились люди, займали чергу, штовхались перед входом. Йому навіть здалося, що можливо люди збираються брати штурмом крамниці або щось на кшталт цього. Чомусь він не витримав і запитав когось з натовпу:

За чим черга, шановні?

Люди здивовано обернулись до Ярослава. Тоді якась жіночка відповіла йому:

– Сьогодні ж 31-е число, останній день місяця. Може щось будуть давати.

Давати? – чи то повторив, чи то перепитав Ярослав. – А що у вас в останній день місяця буває щось роздають? – не переставав дивуватись Ярослав.

Натовп повернувся до нього. Усі, напевно, хотіли побачити, що то за чолов'яга знущається з них своїми недолугими запитаннями. Ярослав напружився і почав задкувати.

Ти що з Місяця впав? – запитав хтось, і всі засміялись.

Та може він спеціальним пайком забезпечений – бачите, весь у імпортне вдягнений, – сказав ще хтось.

Але Ярослав був уже далеко. «Слід бути обережним, не вступати в пусті балачки», – подумав він.

З Тернополя він махнув автобусом на Бучач. Від Бучача до рідної Веселої Гори якихось 15 кілометрів, та як туди дістатись непомітно? Ярослава видавав американський костюм і біла сорочка. А в цих місцях люди ходили в куфайках та кирзових чоботях. На таксі теж не поїдеш. Він читав, що таксисти в СРСР, добре заробляючи, інколи ставали патріотами своєї голодуючої країни і могли повідомити про дивного пасажера у відповідні органи. Врешті Ярославу пощастило. Йому вдалося знайти в Бучачі чоловіка – енергетика якоїсь контори, і той полями на старенькому двомісному «Москвичі» з будкою повіз його до Веселої Гори. Енергетик хотів підзаробити якихось два рублі (саме таку суму він назвав), але почувши про запропоновані сто доларів, напружився, щось собі надумав, почав панікувати, відмовлялись, пручатись. Та врешті можливість заробити космічну суму на державній машині переважила. І він погодився. Ярославу довелось розповісти йому по дорозі свою історію і повідомити про мету поїздки. Енергетик, розуміючи підтакував, але було видно, що нервує. Домовились про те, що Ярослав пробуде в селі дві години, а той чекатиме його на околиці, начебто ремонтуючи машину.

Діставшись омріяної мети, Славко побачив не розквіт села, а швидше його розпад. Відмінність від 1941 року була в тому, що замість глиняних хатинок у деяких місцях з'явилися такого ж розміру кам'яні, декілька осель були вкриті черепицею та на будівлі крамниці висів щит з написом «Магазин». Колишній осередок життя – церква – не функціонувала, дзвонів не було. Дуже вразила Ярослава відсутність людей на вулицях, незвична тиша, заклопотаність мешканців, похмурі обличчя поодиноких перехожих. І то не дивно, адже у вісімдесяті роки в селі мешкало учетверо менше людей, ніж сорок років тому. Радісне відчуття бажаного побачення з рідним селом, що переповнювало його останні півроку, – з

того моменту як він дізнався, що поїде в Україну, – згасало з космічною швидкістю. Він побродив безлюдними вуличками, позаглядав здалеку на подвір'я односельців. Якщо і зустрічав когось малознайомого, повз кого раніше пройшов би без зупинки, а зараз радий був годину з ним говорити, то й тут не щастило – люди спілкувались неохоче, бо добре пам'ятали про «беспредел», який творила радянська влада у цих місцях.

Таким чином, побачення, про яке мріяв Ярослав роками, і та поїздка, що готувалася принаймні півроку, – звелись до побачення з минувиною.

Він пройшов повз школу, але заходити не став, бо там найменше очікував зустріти когось, хто б його пам'ятав. Ярослав підійшов до рідного двору. Було видно, що в хаті давно ніхто не живе, адже даху вже не було і вітер гуляв через розбиті вікна. Відсутність воріт свідчила про те, що жердини знадобились комусь у господарстві, а спитати дозволу було вже ні в кого. Ярослав з сумом зайшов на подвір'я. Колись тут вирувало життя. Він пригадав ті щасливі миті. Ось біля цієї печі влітку мати готувала вечерю. Ось ослінчик, на якому він часто сидів, думаючи про своє. Ось хрестоподібне пристосування, на якому вони з татом, а точніше вітчимом, розпилювали соснові колоди, щоб забезпечити сім'ю на зиму паливом.

Ярослав, весь у роздумах, пройшов далі – на господарське подвір'я. На диво, там порпались в землі декілька курочок. «Чиїсь забрели», – подумав він. – Кури помітили його наступної ж миті, переполохавшись, здійняли гамір і рвонули, а далі вже потихеньку подалися до сусіднього двору – там, де жила колись ненависна тітка Соня. Мати писала йому в Канаду, що Соня давно померла.

Ярослав дійшов до останнього приміщення і кинув погляд на сусідське обійстя, куди і попрямували кури. Він бродив не поспішаючи, повільно, намагаючись якнайдовше затриматись біля своєї домівки, надихатись повітрям бать-

ківщини. Глянув на край сусіднього городу: над ним якраз займалося сонце. Посередині ріллі стояла стара абрикоса. Це ж треба: збереглася. Він згадав, як одного разу у дитинстві спокусливо поглядав на це дерево, коли воно було обліплене жовтими плодами. Він задивився тоді і забув про обережність, аж тут нізвідки взялась ненависна йому сусідка Соня і почала шипіти, щоб він ішов геть. Тоді він був трохи старший і мав тата, тож вона вже не називала його «чужий», а лише «Трофим». Вона добре знала, що так хлопчину у сім'ї не кликали, тому хоч якось намагалась дошкулити.

Ярослав всміхнувся. Хотів глянути на годинника, але відчуття, що на нього хтось дивиться, відволікло його. Він повільно повернувся і ледь не похитнувся від несподіванки... В п'яти метрах від нього стояла бабця, і він одразу її впізнав. Перед ним була тітка Соня, що вп'ялася в нього вигорілими від старості очима. Сусідка теж впізнала його. Ярослав зрозумів, що мати навмисне написала йому, що та померла, щоб він скоріше її забув. Вони розглядали одне одного з хвилину. Далі хтось мав сказати щось першим і вона озвалась.

– Славцю, це ти? – спитала вона.

Ярослав був вражений несподівано почутим. «Славцю» – це щось нове. Раніше було лише «чужий» або «Трофим».

– Славцю, дорогий, це ти? – перепитала вона.

– Я, – відповів чоловік.

Тітка Соня зробила кілька кроків до нього. Підвела очі, розглядаючи:

– Який ти гарний став. Високий, статний, сильний.

– Та мені вже шістдесят, – не прийняв компліментів Ярослав.

В цей момент до двору забіг енергетик, який розшукавши пасажира. Почав панікувати, мовляв, може вже слід поїхати, небезпечно ж все таки, долари ті боком вилізуть... Але побачивши бесіду Ярослава з жінкою, трохи притих і присів

на лавку у дворі. Ярослав подивився на годинника: з домовлених двох годин минуло лише 40 хвилин.

– Славцю, я маю тобі дещо сказати, – промовила лагідно тітка Соня і витерла руки об фартух, бо, очевидно, до того була зайнята якоюсь роботою. – Я так завинила перед тобою, так завинила. Добре, що я тебе побачила, тепер і вмирати можна.

– Та живіть, якщо живеться. Чому ж вмирати... – відповів він для годиться.

– Бог не дав мені дітей... І я знаю чому... Він покарав мене за те, що я до тебе погано ставилась. Це я зрозуміла пізніше, коли тебе вже тут не було... Чомусь раніше вважала, що ти є причиною невдач. Бідкалась, що Бог обділяє нас з чоловіком, а твоїм татом, тому, що у нього вже є дитина.

– Він мені не тато, – поправив Ярослав.

– Так, я знаю, що ти його татом ніколи не вважав. Пробач, – погодилась вона і продовжила, переступивши з ноги на ногу. – Я так картала себе усі ці роки, що погано до тебе ставилась. Я так вдячна Богу, що дав можливість хоч на останок побачити тебе і вибачитись... Прости, Славцю. Не тримай зла, я тебе дуже прошу.

І тітка Соня заплакала. Ярослав не витримав, підійшов до неї ближче і прихилив її голову до себе:

– Не плачте. Що було – то було. Я вас вже давно простив. Так вони, обнявшись, стояли кілька хвилин.

– А хочеш я тебе молочком напою? – заглянула тітка в очі.

– Хочу, – прийняв дружню пропозицію Ярослав.

Вони сиділи у невеличкій альтанці на її подвір'ї. Сусідка частувала молоком і пиріжками, заправленими солодким сиром, розпитувала про заокеанське життя і ділилась наболілим. А Ярослав був безмежно вдячний долі, що дозволила йому ще раз побачити рідну домівку. На запитання, чому село так обезлюднело, тітка відповіла, що то результат ворожої до України політики кремлівської влади. «Ще не наступив крах Німеччини, – казала вона, – а вони вже за-

ходилися винищувати чоловіче населення, яке залишалось по селах. Знищували не лише упівців, а всіх без розбору чоловіків, особливо молодих. Ті кинулись до лісу, повиривали криївки, ховались, але це їх не вберегло. Особливо багато людей гинуло взимку: від холоду, і тому, що на засніженій землі легше відшукати сліди». З того шкільного класу, в якому вчився Ярослав, не залишилось до кінця сорокових років жодного однокласника. Частина сімей вивозили до Сибіру, решту – у південні області, щоб асимілювати.

Ярослав слухав і пригадував, що саме про ці злочини він читав в канадських газетах, але інколи йому здавалось, що вони занадто перебільшують. Тепер переконався – ні, вони не перебільшували, а повідомляли правду.

Ярослав підвівся – час їхати. Енергетик вже танцював довкола машини. Тітка Соня змахнула сльозу, а потім всміхнулася:

– Тепер буду пишатись тим, що у мене був гість із Канади.

8

Енергетик довів його до околиць Бучача, а за три години Ярослав вже дістався Львова і знову став Джеррі. Він розшукав готель «Дністер» і приєднався до групи в їдальні. Ентоні, ще здалеку побачивши сяюче обличчя товариша, зрозумів, що місія, з якою той приїхав до України, виконана.

В Канаді Ярослава-Джеррі чекало багато справ. Адже там він був віце-президентом благодійного фонду, брав участь у діяльності українських спілок. Його дружина співала в хорі при українській церкві, а діти під час спортивних змагань вболівали за спортсменів з українських міст, ходили на суспільні заходи, пов'язані з Україною. Ось нещодавно були на відкритті пам'ятника Великому Кобзареві.

До проголошення незалежності України залишалось сім років.

ЗМІСТ

Ночі Талергофа	3
Війна закінчувалася.....	51
Гість із Канади	79

Художнє видання

ЛАГОШНЯК Олександр Ярославович

ГІСТЬ ІЗ КАНАДИ

оповідання

“Писаний Камінь”

Косів

2025

Комп'ютерна верстка

Віталія Стефурака

Видруковано в ПП “Писаний Камінь”

Свідоцтво Держ. реєстру: серія ДК, № 5083

Івано-Франківська обл., м. Косів,

вул. Незалежності, 28.

Тел: 067 342 07 47

E-mail: evrika-pk@ukr.net

Підписано до друку 10.03.25. Формат 60x84\16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Умов. друк. арк. 5,58. Обл.-вид. арк. 3,98.

Тираж 1 прим. Замовне 641.